

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ : «ΝΟΜΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΙΤΛΟΣ

«ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ,
ΑΘΗΝΑ, ΣΠΑΡΤΗ, ΓΟΡΤΥΝΑ»

ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ

ΔΕΚΑΖΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΕΡΕΝΤΙΔΗΣ

ΑΘΗΝΑ, ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2010

Περιεχόμενα

A. ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	4
B. ΑΘΗΝΑ.....	5
1 .ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	5
2.Η ΑΡΚΤΕΙΑ	7
3.ΤΟ ΚΟΡΙΤΣΙ ΣΤΟΝ ΟΙΚΟ ΤΟΥ ΠΑΤΕΡΑ	11
4.ΓΑΜΟΣ	13
A) ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΚΑΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΕΛΕΣΗΣ ΕΝΟΣ ΕΓΚΥΡΟΥ ΓΑΜΟΥ.....	13
B) ΕΓΓΥΗ.....	18
Γ) ΕΚΔΟΣΗ	24
Δ) ΣΥΝΟΙΚΗΣΗ	30
5. ΠΡΟΙΚΑ.....	31
6. Ο ΕΓΓΑΜΟΣ ΒΙΟΣ	35
7. ΕΚΘΕΣΗ	39
8. ΔΙΑΖΥΓΙΟ	42
A) ΤΟ «ΚΟΙΝΗ ΣΥΝΑΙΝΕΣΕΙ ΔΙΑΖΥΓΙΟ».....	42
B) ΑΠΟΠΟΜΠΗ	43
Γ)Η ΑΠΟΛΕΙΨΗ.....	45
Δ) ΑΦΑΙΡΕΣΙΣ.....	46
Ε) Λόγοι διαζυγίου	48
i. ΜΟΙΧΕΙΑ.....	48
ii. ΑΛΛΟΙ ΛΟΓΟΙ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ	52
ΣΤ) ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ.....	53
9. ΕΠΙΚΛΗΡΟΣ.....	55
10. ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ.....	60

11. ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΠΟΡΝΕΙΑ	67
12. ΤΟ ΠΛΕΟΝΕΚΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΝΔΕΙΑΣ: ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΩΝ ΦΤΩΧΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ	69
Γ. ΣΠΑΡΤΗ	71
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	71
2. ΕΚΘΕΣΗ	74
3. ΑΝΑΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ.....	76
4. Η ΗΛΙΚΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΓΑΜΟ	80
5. ΓΑΜΟΣ	83
6. ΠΟΛΥΑΝΔΡΙΑ-ΜΟΙΧΕΙΑ.....	88
7. ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΑΤΟΧΗ ΓΗΣ- ΠΑΤΡΟΥΧΟΣ	92
Δ. ΓΟΡΤΥΝΑ.....	96
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	96
2. Τα θέματα της επιγραφής	97
3. ΓΑΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΑΖΥΓΙΟ	100
4. ΠΑΤΡΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΣΤΑ ΑΝΗΛΙΚΑ ΤΕΚΝΑ.....	101
5. ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΥΖΥΓΩΝ	102
6. ΔΩΡΕΕΣ ΜΕΤΑΞΥ ΣΥΖΥΓΩΝ	104
7. ΠΡΟΙΚΑ.....	105
8. ΥΙΟΘΕΣΙΑ	106
9. ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ	106
10. Η ΠΑΤΡΟΥΧΟΣ	108
11. ΜΟΙΧΕΙΑ	111
12. ΥΦΑΙΡΕΣΗ.....	112
13. ΕΚΘΕΣΗ	113
Ε. ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	114
ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	117

A. ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η θέση της γυναίκας στην διαδρομή του χρόνου δεν θα μπορούσε ασφαλώς να θεωρηθεί πλεονεκτική. Ειδικότερα, από την στιγμή της εμφάνισης της πατριαρχικής οικογένειας, η γυναίκα τάσσεται στη φροντίδα του οίκου της και αντιμετωπίζεται ως αναπαραγωγική μηχανή. Η βασική αυτή αρχή σηματοδοτεί την πορεία της γυναίκας σε ολόκληρο τον αρχαιοελληνικό κόσμο.

Στην παρούσα μελέτη θα προσπαθήσουμε, με την βοήθεια των πληροφοριών των πηγών, να καταγράψουμε ειδικότερα τη θέση, το ρόλο και την πορεία των γυναικών σε τρεις ελληνικές πόλεις, την Αθήνα, την Σπάρτη και την Γόρτυνα.

Είναι βέβαια δεδομένο και πρέπει να λεχθεί, ότι οι περισσότερες πηγές αναφέρονται στην πόλη των Αθηνών, γεγονός που αυξάνει το εύρος των σχετικών στοιχείων και πληροφοριών σε σχέση με όσα είναι γνωστά για την Σπάρτη και την Γόρτυνα.

Ωστόσο, ανεξάρτητα από την καταγραφή περισσότερων πληροφοριών σχετικών με την Αθήνα, θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε τις όψεις των γυναικών που παρουσιάζονται και στις άλλες πόλεις, οι οποίες αναφέρθηκαν προηγουμένως και να σχηματίσουμε μια πληρέστερη και πιο ολοκληρωμένη εικόνα της γυναίκας και της διαδρομής της στην αρχαία Ελλάδα.

B. ΑΘΗΝΑ

1 .ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρηθεί να σκιαγραφηθεί η θέση της γυναίκας όπως αυτή εμφανίζεται στην κλασσική Αθήνα.

Η εποχή της ακμής του μεγάλου αυτού πολιτισμού, με κέντρο την αθηναϊκή δημοκρατία, ιδίως τον 5^ο αιώνα π.Χ., παρουσιάζει ένα κύριο γνώρισμα : οι γυναίκες δεν μετέχουν στη δημόσια ζωή αλλά μένουν υποχρεωτικά κλεισμένες εντός των τειχών του οικογενειακού οίκου. Η αθηναϊκή δημοκρατία είναι στην ουσία της μία «λέσχη ανδρών»¹. Από πολλές πλευρές το γυναικείο φύλο τελεί ουσιαστικά σε κατάσταση εξάρτησης από το αρσενικό και υποβαθμίζεται, παίρνοντας θέση πολύ κοντά στους δούλους, που στερούνται παντελώς δικαιωμάτων.

Η υποταγή της γυναίκας στον άνδρα παρουσιάζει και μια αυτοτέλεια και μια καθολικότητα. Όσο κι αν υπήρξαν, κατά καιρούς, γυναίκες που επιβλήθηκαν, ως σύμπτωμα μιας περιστασιακής δύναμης, κυρίως μέσα στους κόλπους των

¹Cantarella Eva, Οι γυναίκες της Αρχαίας Ελλάδας, Αθήνα 1998, σελ 74.

προνομιούχων τάξεων, η γενική εικόνα δεν αλλάζει καθόλου, ούτε επηρεάζεται από αυτό το σύμπτωμα. Πρόκειται μόνο για ένα παιχνίδι ρόλων, που αποτελεί ένδειξη του τρόπου με τον οποίο εκφράζεται η δύναμη της ιθύνουσας τάξης, πάνω στο καταπιεζόμενο πλήθος. Η γυναίκα ,ως φύλο, δεν αναδείχθηκε, με τον τρόπο αυτό, σε δύναμη κυριαρχική και η κοινωνία δεν έχασε τον χαρακτήρα της ανδροκρατικής υφής της.

Αξίζει να παρακολουθήσουμε την ζωή της Αθηναίας του 5^{ου} αιώνα, σχηματίζοντας έτσι μια γενική αντίληψη για την κατάσταση στην οποία βρίσκονταν οι γυναίκες κατά την αρχαιότητα. Σε ορισμένες βέβαια πόλεις, όπως στην Σπάρτη και την Γόρτυνα, η κατάσταση ήταν διαφορετική και η πολιτεία αναγνώριζε μεγάλο κύκλο γυναικείας δραστηριότητας. Όμως αυτές ήταν απλές εξαιρέσεις, ενώ τον κανόνα αποτελούσε η ζωή της Αθηναίας, όπως την γνωρίζουμε από τα έργα ποιητών, ιστορικών, από τα αττικά αγγεία, που αναπαριστούν σκηνές από τον οικογενειακό βίο, και από επιτύμβιες στήλες.

2.Η ΑΡΚΤΕΙΑ

Στην αρχαία Ελλάδα υπήρχαν τελετουργίες, οι οποίες συνδέονταν με την παιδική ηλικία και την εφηβεία όχι μόνο για τα αγόρια αλλά και για τα κορίτσια. Οι τελετουργίες αυτές σηματοδοτούσαν την πορεία των αγοριών και των κοριτσιών προς την ενηλικίωση και ενίσχυαν την διαφοροποίηση των ρόλων τους με βάση το φύλο .

Η αντίστοιχη τελετουργία του «κούρειου» στην Αθήνα, που σχετιζόταν με τη διαδικασία ενηλικίωσης των νεαρών κοριτσιών ήταν η αρκτεία. Όπως και το κούρειον, η αρκτεία σηματοδοτούσε μια αλλαγή στη βιολογική κατάσταση των κοριτσιών. Επειδή όμως για τα αγόρια ο ρόλος των ενήλικων ανδρών συνεπαγόταν πολιτικές ευθύνες και άσκηση δημόσιας εξουσίας, το κούρειον είχε μία πολιτική και δημόσια λειτουργία, η οποία έλειπε από την αρκτεία. Η τελευταία προετοίμαζε τα κορίτσια όχι για τη δημόσια ζωή αλλά για το γάμο, τη μητρότητα και τα καθήκοντα του οίκου.

Το τελετουργικό της αρκτείας διαδραματιζόταν σε μία περιοχή της ανατολικής Αττικής, την Βραυρώνα. Στην περιοχή αυτή η θεά Άρτεμις «λατρευόταν για πολλές από τις αρχετυπικές της λειτουργίες, μεταξύ άλλων ως θεά του κυνηγιού, της γέννησης και της παιδικής ηλικίας και ως προστάτιδα των νεαρών ανύπαντρων γυναικών».² Μάλιστα ως προστάτιδα των παιδιών η Άρτεμις λατρευόταν και από τα δύο φύλα και γι' αυτό έχουν βρεθεί πολλά αγάλματα και αγοριών. Από αυτό το γεγονός μπορούμε να συμπεράνουμε δύο πράγματα: 1)την ανησυχία των γονέων να γεννήσουν υγιή παιδιά και 2) την προτίμηση τους στην απόκτηση

² Guettel Cole Susan, Αγόρια και κορίτσια στην Αθήνα :αγόρια και κορίτσια στην Αθήνα, στο οι γυναίκες στην Αρχαία Ελλάδα, Θεσ/νίκη 2007,σελ 60.

αγοριών. Συνεπώς ο ρόλος της γυναίκας ήταν να κάνει παιδιά και ειδικότερα γιους.

Στην τελετή , τα νεαρά κορίτσια που αποκαλούνταν άρκοι (αρκούδες), έβγαζαν και έβαζαν κατά την διάρκειά της κίτρινα φορέματα και μιμούνταν τις αρκούδες. Σε αυτό το σημείο προκαλείται η απορία ως προς το γιατί οι κοπέλες έπρεπε να μιμούνται συγκεκριμένα την αρκούδα. Ο Αριστοτέλης³ πληροφορεί ότι η αρκούδα είναι γνωστή για το ισχυρό μητρικό της ένστικτο , την εξήγηση όμως για την τελετουργία αυτή την δίνει ένας μύθος⁴. Σύμφωνα με τον μύθο αυτό, οι νεαρές κοπέλες έπρεπε να μιμηθούν τις αρκούδες επειδή κάποτε μία κοπέλα είχε προκαλέσει μια ιερή αρκούδα. Η αρκούδα τότε την έγδαρε και αυτό είχε ως αποτέλεσμα ο αδερφός ή τα αδέρφια της να πάνε και να την σκοτώσουν. Από την ενέργειά τους αυτή προκλήθηκε πανούκλα ή λιμός. Τότε οι άνθρωποι ,αφού είχαν απελπιστεί, ζήτησαν την συμβουλή του Απόλλωνα, ο οποίος διέταξε να θυσιάσει ένας πατέρας την κόρη του. Στις περισσότερες από αυτές τις παραλλαγές του μύθου, η κόρη σώζεται με την αντικατάστασή της από ένα ζώο που θυσιάζεται στην θέση της⁵.

Ο Henrichs «υποστηρίζει ότι οι μύθοι στους οποίους ένα ζώο υποκαθιστά μία παρθένο και πεθαίνει αντ' αυτής εμφανίζουν την Άρτεμη στο διπλό της ρόλο, της προστάτιδας των άγριων ζώων και της παρθένας»⁶. Με την μίμηση λοιπόν αυτή τα κορίτσια

³ Αριστοτέλης, Ιστ. Ζώων, 579a 18-25.

⁴ Susan Guettel Cole ,ό.π, σελ. 64.

⁵ Walter Burkert, Αρχαία Ελληνική Θρησκεία, Αθήνα 1993, σελ 321-322.

⁶ A. Henrichs, Human Sacrifice in Greek religion : three cases studies στο Le sacrifice dans l' antiquite, Γενεύη 1981, σελ 198 επ.

κάνουν δύο πράγματα: 1)αποκαθιστούν το λάθος του μικρού κοριτσιού που με την απερισκεψία του προκάλεσε τον θάνατο της αρκούδας και 2)συμμετέχουν τελετουργικά στην αγριότητα του ζώου με το ντύσιμο τους μετά την γυμνότητα «με ένα «κροκωτό» φόρεμα, σηματοδοτώντας έτσι το πέρασμα από την αγριότητα στον πολιτισμό»⁷. Συνεπώς με την τελετουργία αυτή, συγχωρείται μία συμπεριφορά που αντιβαίνει στην συμπεριφορά των καλοαναθρεμμένων και παντρεμένων γυναικών. Όσον αφορά την συμμετοχή τους στον χορό οι νεαρές «αρκούδες» έθεταν τον εαυτό τους υπό την προστασία της Άρτεμης την περίοδο που η παρθενία τους έπρεπε να προστατευτεί, την περίοδο δηλαδή από την έναρξη της έμμηνης ρύσης μέχρι τον γάμο,. Γι' αυτό τον λόγο άλλωστε οι γυναίκες έκαναν θυσίες στην Άρτεμη την παραμονή του γάμου τους ,ώστε να την ευχαριστήσουν για την προστασία που τους προσέφερε.

Όπως πληροφορούμαστε από τον Αριστοτέλη⁸τα Βραυρώνια ήταν γιορτή που γινόταν κάθε 5 χρόνια, οπότε, όπως είναι λογικό, δεν θα μπορούσαν να θητεύσουν ως «αρκούδες» όλα τα κορίτσια της Αθήνας. Ο πρόσφατος εντοπισμός τυπικών ευρημάτων της Βραυρώνας και σε άλλους χώρους της Αττικής δείχνει ότι η αρκτεία ή άλλα παρόμοια τελετουργικά γίνονταν και αλλού όπως και ότι η Αττική δεν πρέπει να ήταν το μόνο μέρος που γίνονταν τελετές παρόμοιες με εκείνες της αρκτείας.

Εν κατακλείδι, παρά το γεγονός ότι οι Αθηναίες δεν απέκτησαν ποτέ πολιτικά δικαιώματα και προνόμια όπως αυτά των ενήλικων ανδρών υπήρχαν και σε αυτές, σημαντικές αλλαγές που

⁷ Pierre Vidal- Naquet,Ο μαύρος κυνηγός, Αθήνα 1983 σελ 203.

⁸ Αθ. Πολιτεία, 54,7.

συναντούσαν κατά την διάρκεια της ζωής τους με σημαντικότερη, την εξέλιξή τους σε γυναίκες ικανές να κάνουν παιδιά και να φέρουν σε πέρας τα συζυγικά καθήκοντα τους στον οίκο. Η συμμετοχή τους στην αρκτεία προετοίμαζε τα νεαρά κορίτσια για τις ευθύνες τους ως ενηλίκων που μπορεί να μην ήταν πολιτικές αλλά εξακολουθούσαν να είναι ιδιαίτερα σημαντικές για την κοινωνική και οικονομική ζωή της πόλης.

3.ΤΟ ΚΟΡΙΤΣΙ ΣΤΟΝ ΟΙΚΟ ΤΟΥ ΠΑΤΕΡΑ

Η θέση της Αθηναίας κόρης ήταν μέσα στο σπίτι. Το κορίτσι μεγάλωνε εκεί μαζί με τις δούλες αν άνηκε σε εύπορη οικογένεια. Ο κύριος του οίκου είχε το νόμιμο δικαίωμα εφόσον υπήρχε ανάγκη να την εκπροσωπεί σε νομικές υποθέσεις, γιατί η ίδια ήταν δικαιοπρακτικά ανίκανη, όπως βέβαια και τα υπόλοιπα μέλη του οίκου του. Η εκπαίδευση της γυναίκας στην Αθήνα ήταν θεσμικά ανύπαρκτη, εκτός και αν φρόντιζε διαφορετικά ο κύριός της και η ουσιαστική συμμετοχή της στην κοινότητα αναδεικνυόταν κυρίως σε τελετές θρησκευτικού χαρακτήρα, όπως τα Θεσμοφόρια⁹.

Τις μνήστευαν σε νεαρότατη ηλικία, μερικές φορές παιδιά ακόμα και τις πάντρευαν κατά κανόνα όταν έφταναν στην ηλικία των δεκατεσσάρων ή δεκαπέντε ετών¹⁰. Τις ένωναν με άνδρες που βρίσκονταν στην ηλικία των τριάντα περίπου ετών. Κατά την διάρκεια των παιδικών και νεανικών τους χρόνων δεν τις δίδασκαν τίποτα ,ούτε στο σχολείο ούτε στο σπίτι ,όπου περνούσαν τον καιρό τους μαθαίνοντας δουλειές που ταίριαζαν σε γυναίκες και ασχολούμενες με παιχνίδια που δεν συντελούσαν βέβαια στην ανάπτυξη του μυαλού τους, όπως κούκλες, στεφάνια, τόπια, σβούρες και κούνιες¹¹

⁹ Ιστοσελίδα www.wikipedia.org.com, λήμμα «Στον οίκο του πατέρα».

¹⁰ Σ. Αδάμ – Μαγνήσαλη, Ηλικία και Δίκαιο :οι έννομες συνέπειες της ηλικίας στην κλασική Αθήνα, σελ 189.

¹¹ Eva Cantarella, ό.π, σελ. 85-86.

Η διαδικασία της ενηλικίωσης για τη γυναίκα στις κοινωνίες της κλασικής περιόδου έρχεται μέσω της εμμηνόρροιας, ένδειξη και σύμβολο ταυτόχρονα της ικανότητας για γονιμοποίηση. Το θεμελιώδες ενδιαφέρον της Αθηναϊκής κοινωνίας για τη γονιμότητα και το υγιές θηλυκό σώμα αναδεικνύεται σε αναθηματικά ειδώλια με θηλυκές ανατομικές λεπτομέρειες. Οι φυλακτήριες ιδιότητες αυτών των ειδωλίων εκφράζουν σε ένα βαθμό τις προσδοκίες της κοινότητας για την υγιή μετάβαση της έφηβης στη γυναικεία ωριμότητα. Τη σκηνή της μετάβασης μπορούμε να παρακολουθήσουμε ακολουθώντας ένα βαθύτερο επίπεδο ερμηνείας, στη ζωοφόρο του Παρθενώνα, πάνω από την ανατολική είσοδο. Οι μορφές που απεικονίζονται ομαδοποιημένες ανά ζεύγη συγκροτούν πιθανώς οικογένεια απασχολημένη με τα Παναθήναια- γενειοφόρος άνδρας, ηλικιωμένη γυναίκα, παρθένος, ένα κορίτσι και ένα αγόρι. Ειδικότερα στο ζεύγος ηλικιωμένη-παρθένος αποτυπώνεται μια αναγκαία σχέση, μέσω της οποίας η ηλικιωμένη γυναίκα βοηθά την παρθένο στην κοινωνική και φυσική της μετάβαση στην ενηλικίωση. Η μετάβαση αυτή είναι μια διαδικασία μετουσίωσης κατά την οποία αποκτά ταυτότητα και γίνεται-μερικώς έστω- μέλος της κοινότητας.¹²

¹² Ιστοσελίδα www.wikipedia.org.com, λήμμα «Μετάβαση και μετουσίωση».

4.ΓΑΜΟΣ

Α) ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΚΑΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΕΛΕΣΗΣ ΕΝΟΣ ΕΓΚΥΡΟΥ ΓΑΜΟΥ

Καθ' όλη την διάρκεια του πολιτισμού, από τα αρχαιότερα χρόνια έως και σήμερα, ο γάμος, ανεξαρτήτως κουλτούρας και χώρας, αποτελεί τον πλέον αναγνωρισμένο αλλά και νομοθετικά κατοχυρωμένο τρόπο με τον οποίο δύναται ο άνδρας να συζεί με την γυναίκα.

Ο Ελληνικός γάμος, μέσα από την ιστορική του εξέλιξη, πέρασε από πολλά στάδια, αλλά τρία από αυτά θα μπορούσαμε να πούμε πως ήταν τα σημαντικότερα.

- 1) Το στάδιο του γάμου δι' αρπαγής
- 2) Το στάδιο του γάμου δι' αγοράς(επρόκειτο ουσιαστικά για έναν συναινετικό γάμο με την ευρεία έννοια) όπου δεν επιλέγει η νύφη τον άνδρα που θα παντρευτεί, αλλά στην ουσία ο γάμος αποτελεί μια συμφωνία ανάμεσα στον γαμπρό και τον πατέρα της νύφης.
- 3) Το στάδιο του συναινετικού γάμου εν στενή έννοια, όπου ο γάμος είναι μια απόφαση που παίρνεται από τους δύο μελλονύμφους. Το τελευταίο αυτό στάδιο, είναι αυτό που ισχύει και σήμερα¹³.

¹³ Παν.Δημάκης, Στοιχεία αττικού δικαίου Ι, Αθήνα 1983, σελ 99-101.

Στην Αθήνα της κλασσικής περιόδου, ίσχυε το δεύτερο από τα παραπάνω στάδια, καθώς δεν ακουγόταν η άποψη της γυναίκας και ο πατέρας της ως κύριός της ήταν αυτός που αποφάσιζε το ποιόν θα παντρευτεί. Παρόλα αυτά, ο θεσμός κατείχε μια περίοπτη θέση στην Αθήνα εκείνης της περιόδου και στην κλασσική Ελλάδα γενικότερα.

Για την τέλεση ενός γάμου στην Αθήνα έπρεπε να τηρούνται κάποιες προϋποθέσεις, καθώς σε διαφορετική περίπτωση ο γάμος αυτός δεν θεωρούνταν έγκυρος.

Η πρώτη προϋπόθεση, ήταν τόσο ο άνδρας όσο και η γυναίκα να έχουν την κατάλληλη ηλικία για γάμο. Έπρεπε δηλαδή να έχουν φτάσει σε έναν βαθμό ωριμότητας προκειμένου να μπορούν να αποκτήσουν «γνήσια τέκνα» σύμφωνα με τον σκοπό του αττικού γάμου. Η ηλικία αυτή ερχόταν για τα αγόρια με την ενηλικίωσή τους, δηλαδή στο δέκατο όγδοο έτος τους ενώ στα κορίτσια από τα δεκατέσσερα έως τα δεκαπέντε τους.¹⁴ Βέβαια στην πράξη παρόλο που τα αγόρια μπορούσαν να παντρευτούν από τα δεκαοχτώ τους, ενώνονταν συνήθως με γυναίκες κατά κανόνα στην ηλικία των τριάντα περίπου ετών¹⁵.

Δεύτερη προϋπόθεση ήταν να μην έχει γίνει άλλος έγκυρος γάμος, καθώς η πολυγαμία απαγορευόταν στην αρχαία Ελλάδα. Κάποιοι ερευνητές όμως, στηριζόμενοι στο ότι η πολυγαμία δεν επιβαλλόταν αλλά και ούτε απαγορευόταν ρητά από την αττική νομοθεσία πίστευαν ότι κάθε Αθηναίος μπορούσε να κάνει και

¹⁴ Βλ. Σ. Αδάμ – Μαγνήσαλη, ό.π.

¹⁵ Eva Cantarella, ό.π, σελ. 85-86.

παραπάνω από έναν γάμους, παρουσιάζοντας μάλιστα και δυο – τρία παραδείγματα πολυγαμίας. Οι ισχυρισμοί αυτοί ανασκευάστηκαν και «σήμερα κανένας από τους ιστορικούς του ελληνικού δικαίου δεν δέχεται ότι η πολυγαμία ή έστω η διγαμία αποτέλεσαν ισχύοντες θεσμούς στην κλασσική Ελλάδα»¹⁶.

Τρίτη προϋπόθεση ήταν και οι δύο σύζυγοι να είναι αστοί, γνήσιοι απόγονοι αθηναϊκών οικογενειών. Το νομοθετικό διάταγμα του Περικλή το 451/50 π. Χ περί του περιορισμού της ιδιότητας του Αθηναίου πολίτη μόνο σε εκείνους που κατάγονταν από γονείς γνήσιους γόνους αθηναϊκών οικογενειών απετέλεσε σταθμό στην ιστορία του οικογενειακού δικαίου στη Αθήνα των κλασικών χρόνων . Από εκείνη την εποχή και στο εξής απαγορευόταν στην πόλη της Παλλάδας η τέλεση μικτών γάμων, γάμων δηλαδή είτε μεταξύ Αθηναίων και ξένων γυναικών, είτε μεταξύ αθίδων και ξένων ανδρών. Τους γάμους αυτούς ο νομοθέτης τους κήρυξε άκυρους ενώ τα παιδιά που προέρχονταν από τέτοιες «απαράδεκτες» ενώσεις χαρακτηρίζονταν ως νόθα.¹⁷ Επίσης , ανεπίτρεπτος και νομικά ανυπόστατος ήταν και ο γάμος με απελεύθερους, μετοίκους και δούλους, ενώ παράλληλα προβλεπόταν και άσκηση δίωξης σε βάρος των παραβατών.¹⁸

Κατ' εξαίρεση ο γάμος μεταξύ αθίδας και ξένου επιτρεπόταν μόνο αν στους κατοίκους της πόλης ,στην οποία άνηκε ο τελευταίος είχε παραχωρηθεί το δικαίωμα της επιγαμίας, ένα δικαίωμα το οποίο

¹⁶ Παν.Δημάκης,ό.π, σελ 106.

¹⁷ Ό.π σελ 106.

¹⁸ Λιακόπουλος Ιωάννης, Η νομοθεσία της αρχαίας Αθηναϊκής Πολιτείας, Θεσσαλονίκη 1999, σελ122.

δινόταν εξαιρετικά σπάνια. Ιστορικά , έχουν καταγραφεί τέτοιες περιπτώσεις στο τέλος του πέμπτου αιώνα όπου απονεμήθηκε το δικαίωμα αυτό από τη πόλη της Αθήνας σε πόλεις της Εύβοιας ενώ στα έτη 401/400 δόθηκε σε κάποιους μετοίκους που βοήθησαν στην απελευθέρωση του 403 π. Χ. Με την πάροδο του χρόνου ο θεσμός άρχισε να ατονεί και ήδη από την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου οι γάμοι αυτοί αποτελούσαν καθημερινή πρακτική.¹⁹

Τέταρτη προϋπόθεση για την τέλεση ενός έγκυρου γάμου ήταν η μη ύπαρξη συγγένειας μεταξύ των ερχόμενων σε γάμο προσώπων. Απαγορεύονταν όλοι οι γάμοι μεταξύ των κατ' ευθείαν γραμμή συγγενών(παππούς, πατέρας, γιος, εγγονός). Όσο αφορά τους συγγενείς από πλάγια γραμμή απαγορεύονταν οι γάμοι μέχρι και του δεύτερου βαθμό συγγένειας(μέχρι και αδελφών). Και όμως ο νομοθέτης ακόμα και σε αυτή την περίπτωση απαγόρευε τον γάμο μόνο μεταξύ των ομομήτριων αδελφών. Δηλαδή δύο ετεροθαλή αδέρφια με τον ίδιο πατέρα μπορούσαν να παντρευτούν. Παρατηρούμε λοιπόν ότι στην ουσία και σε αντίθεση με αυτό που συμβαίνει σήμερα απαγορεύονταν μόνο οι γάμοι συγγενών σε ευθεία γραμμή. Αυτό ενισχύεται και από τις διατάξεις που ίσχυαν στις περιπτώσεις των επικλήρων.²⁰

Τέτοιες περιπτώσεις γάμου μεταξύ ομοπάτριων αδελφών που αποτελούν σήμερα ταμπού, σύμφωνα με την E. Cantarella , φαίνεται πως εξυπηρετούσαν το περιουσιακό όφελος της οικογενειακής ομάδας. Αυτό συνέβαινε, επειδή σε περίπτωση

¹⁹ Παν.Δημάκης, ό.π, σελ 107.

²⁰ MacDowell D. M, «Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων» ,Αθήνα 2003, σελ137.

γάμου ομοπατρίων αδελφού και αδελφής ,το ποσό της προίικας , το οποίο θα υποχρεωνόταν ο πατέρας της νύφης να παραχωρήσει στον μέλλοντα σύζυγο, παρέμενε εντός του κύκλου της οικογένειας.²¹

Πέμπτη προϋπόθεση είναι να μην υπάρχει μεταξύ του μέλλοντα συζύγου και της μελλονύμφου σχέση επιτρόπου και επιτροπευομένης και ,τέλος, έκτη προϋπόθεση για να είναι έγκυρος ένας γάμος χρειαζόταν η διαδικασία της εγγύης για την οποία θα γίνει λόγος στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο.

Συνοπτικά , ο αττικός γάμος έχει τρία στάδια:

A) Την εγγύη

B) Την έκδοση

Γ) Την συνοίτηση

Θα μπορούσαμε να τον χαρακτηρίσουμε ως έναν τρίποδα²² όπου κάθε ένα στάδιο από τα παραπάνω αποτελεί και ένα πόδι. Βέβαια κάθε βάθρο δεν έχει την ίδια σπουδαιότητα αλλά το κάθε ένα από αυτά συνιστά ένα τμήμα απαραίτητο για την σύναψη ενός έγκυρου γάμου. Γι αυτό και στην συνέχεια της παρούσας εργασίας θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε αναλυτικά καθένα από τα παραπάνω στάδια.

²¹ Cantarella Eva,ό.π, σελ 88.

²² Παν.Δημάκης,ό.π, σελ 76.

B) ΕΓΓΥΗ

Ο θεσμός της εγγύης αποτελεί αναμφισβήτητα έναν από τους πλέον ιδιότυπους που συναντάμε στο αττικό δίκαιο.

Έναν γενικό ορισμό βρίσκουμε στο βιβλίο του Παναγιώτη Δημάκη,²³ όπου ως εγγύη ορίζεται η διαβεβαίωση, ενώπιον μαρτύρων, του πατέρα της νύφης ή όποιου άλλου τον αναπλήρωνε στην άσκηση της κυριείας του, προς τον μέλλοντα σύζυγο, ότι η κόρη του ήταν γνήσια κόρη Αθηναίου πολίτη και είχε αποκτηθεί με την νόμιμη σύζυγό του που ήταν και αυτή γνήσια ατθίδα, καθώς και ότι μετά τις τελετές του γάμου θα του την παρέδιδε για να συνοικήσει μαζί του ως νόμιμη σύζυγος με σκοπό την απόκτηση νόμιμων παιδιών.

Ο θεσμός αυτός δεν ήταν ιδιαίτερα παλαιός, (δηλαδή, δεν υπάρχει κάποια αναφορά για εγγύη στα ομηρικά έπη) και η πατρότητά του αποδίδεται στον Σόλωνα. Θεωρείται νόμος σύγχρονος με τον περί επιγαμίας νόμο, καθώς τα θέματα που διαπραγματεύονται αυτά τα δύο νομοθετήματα εμφανίζονται συναφή. Αυτό είναι λογικό, καθώς αν δεν υπήρχε η απαγόρευση γάμου μεταξύ ιθαγενών και αλλοδαπών η εγγύη δεν θα είχε λόγο ύπαρξης.

Πρόκειται για έναν θεσμό ο οποίος απέκτησε σημαντική θέση στο αττικό δίκαιο κυρίως από την εποχή του Σόλωνα και μετά. Αυτό συνέβη γιατί, όπως είναι γνωστό από την Αθ. Πολιτεία²⁴, στους

²³Ο.π σελ 63.

²⁴Αθ. Πολιτεία, 3,6.

προδημοκρατικούς χρόνους οι εκλεγόμενοι άρχοντες προέρχονταν μόνο από την αριστοκρατική τάξη, έπρεπε λοιπόν να είναι γνήσιοι Αθηναίοι και όφειλαν να παντρεύονται γνήσιες αθίδες καθώς δεν ήταν ανεκτό να κυβερνούν την πόλη ξένοι. Μάλιστα κατά την δοκιμασία τους δεν ερευνούσαν μόνο την καταγωγή τους από την πλευρά του πατέρα τους αλλά και από την πλευρά της μητέρας τους.²⁵ Συνεπώς , δεν ενδιαφέρονταν οι Αθηναίοι να διαφυλάξουν όλους του γάμους, παρά μόνο αυτούς της τάξης των αριστοκρατών προκειμένου να εξασφαλίσουν ότι αυτοί που ασκούν την εξουσία είναι γνήσιοι Αθηναίοι πολίτες.

Στην συνέχεια όμως μετά τον Σόλωνα, εμφανίστηκε η δημοκρατία. Έτσι κάθε Αθηναίος πολίτης, σε όποια τάξη και αν ανήκε μπορούσε να συμμετέχει στα κοινά και να αναλάβει κάποιο αξίωμα. Τότε δημιουργήθηκε όσο ποτέ άλλοτε η ανάγκη να ληφθούν μέτρα ,ώστε να εξασφαλιστεί η γνησιότητα των αθηναϊκών οικογενειών αφού όπως προελέχθει δεν ήταν δυνατό να κυβερνούν την πόλη ξένοι. Αυτό τον σκοπό εξυπηρετούσε η εγγύη και για αυτό εκείνη την περίοδο αποτέλεσε έναν από τους πιο σημαντικούς θεσμούς, χωρίς τον οποίο δεν νομιμοποιούνταν κανένας γάμος. Στηριζόμενοι σε αυτά τα γεγονότα πολλοί μελετητές όπως ο Hruza και αργότερα ο Beauchet και ο Erdmann, ισχυρίζονταν ότι η εγγύη δεν αποτελούσε μια πράξη προπαρασκευαστική , αλλά μια «ιδρυτική πράξη» του γάμου. Η εγγύη δηλαδή, αποτελούσε το ορόσημο από το οποίο άρχιζε κατ' ουσία η έγγαμη ζωή²⁶. Βέβαια σήμερα πιστεύουμε ότι ο έγγαμος

²⁵ Ό.π 55§3.

²⁶ Παν.Δημάκης, ό.π, σελ 74.

βίος ολοκληρώνεται με την συνοίκηση, αλλά αυτό σε καμία περίπτωση δεν μειώνει την σπουδαιότητα της εγγύης στην προσπάθεια της πόλης να εξασφαλίσει την γνησιότητα των νεογέννητων παιδιών της, (τα οποία θα γίνονταν με την ενηλικίωσή τους μέλη της) αλλά και την αποτροπή εισροής ξένου αίματος στους κόλπους των Αθηναϊκών οικογενειών.

Όπως αναφέραμε και στον ορισμό, η εγγύη συναπτόταν μεταξύ δύο προσώπων, του μελλοντικού συζύγου και του κυρίου της κοπέλας ο οποίος ήταν συνήθως ο πατέρας της. Σε διαφορετική περίπτωση την κοπέλα μπορούσαν να εκπροσωπήσουν ο εκ πατρός αδελφός της ή ο εκ πατρός παππούς της. Όπως παρατηρούμε η γυναίκα δεν έχει καμία συμμετοχή στην διαδικασία αυτή ενώ δεν ήταν λίγες οι φορές που δεν γνώριζε καν ότι θα παντρευτεί. Ο γάμος λοιπόν δεν είναι ποτέ μια ελεύθερη επιλογή της νέας γυναίκας. Είναι ο πατέρας της ή ο νόμιμος κηδεμόνας της, εκείνος ο οποίος είναι επιφορτισμένος με την εξουσία επιλογής του οίκου όπου θα την οδηγήσει. Αυτή η ελευθερία είναι ακόμα πιο περιορισμένη στις περιπτώσεις των επίκληρων γυναικών, δεδομένου ότι ήταν υποχρεωμένες να παντρευτούν τον πιο κοντινό συγγενή που θα όριζε ο Επώνυμος Άρχοντας . Με τον τρόπο αυτό περνούσε η Αθηναία κόρη από τον έναν «οίκο» στον άλλο, από τον έναν κύριο στον άλλο, χωρίς κανέναν να ζητήσει την γνώμη της. Έμπαινε στον κύκλο των παντρεμένων γυναικών, χωρίς καλά-καλά να το καταλάβει, άφωνη και άβουλη, όπως

άφωνη και άβουλη την ήθελε στην υπόλοιπη ζωή της η συντηρητική αθηναϊκή έννομη τάξη.²⁷

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, το δικαίωμα εκπροσώπησης για τη σύναψη εγγύης είχε οποιοσδήποτε ασκούσε κυριεία επάνω στη γυναίκα. Σε αυτό στηρίχθηκαν αρκετοί μελετητές, οι οποίοι ισχυρίζονται ότι παρόμοιο δικαίωμα είχε και ο ήδη σύζυγος της γυναίκας, όταν επιθυμούσε να προνοήσει για τον γάμο της μέλλουσας να χηρέψει γυναίκας του, κατά τον ίδιο τρόπο ακριβώς που είχε το δικαίωμα να καθορίζει την τύχη όλων των υπόλοιπων προσώπων και πραγμάτων που περιλαμβάνονταν στον οίκο.²⁸

Όσοι δέχονται αυτή την άποψη στηρίζονται στο χωρίο 27§5 του Δημοσθένη, στο οποίο εμφανίζεται ο πατέρας του ρήτορα να μεριμνά, όχι μόνο για τον γάμο της θυγατέρας του αλλά και αυτής της συζύγου του αλλά και στον «Υπέρ Φορμίωνος» λόγο του ίδιου ρήτορα , στον οποίο ο πιο γνωστός τραπεζίτης της Αθήνας Πασίων, είχε ορίσει με την διαθήκη του να αναλάβει μετά τον θάνατό του, ο απελεύθερός του Φορμίων, την επιτροπεία του γιού του αλλά και να παντρευτεί την μέλλουσα να χηρέψει σύζυγό του.

Κατά την αντίθετη άποψη ο σύζυγος δεν μπορούσε να εγγυηθεί για την γυναίκα του. Άμα αναλογιστούμε ότι η εγγύη αποτελούσε ένα βασικότατο μέρος του γάμου και ισοδυναμούσε περίπου με αυτόν, τότε η εκ μέρους του ίδιου του συζύγου εγγύη θα ισοδυναμούσε με

²⁷ Δεκάζου- Στεφανοπούλου Φωτεινή, «Η φύση και τα όρια του αποκλεισμού των γυναικών στην κλασική Αθήνα», Αθήνα 2000, σελ 9.

²⁸ Παν.Δημάκης,ό.π, σελ 84.

διγαμία, που όπως είναι γνωστό απαγορευόταν στην αρχαία Ελλάδα.²⁹

Κατά την διάρκεια της εγγύης, ο εγγυών πατέρας υποσχόταν ότι θα παραδώσει στον μέλλοντα γαμπρό την κόρη του, την περίοδο που είχαν συμφωνήσει καθώς και :

α)ότι η κόρη του ήταν γνήσιο παιδί του

β)ότι τόσο εκείνος όσο και οι γυναίκα του ήταν γνήσιοι Αθηναίοι.

Αυτό γινόταν όπως έχει ήδη λεχθεί παρουσία συγγενών και φίλων, οι οποίοι καλούνταν ως μάρτυρες για την περίπτωση που κάποιος από τους δύο συμβαλλόμενους την αμφισβητούσε. Την ίδια στιγμή, ο κύριος της κοπέλας καθόριζε και το ποσό της προίικας που θα του έδινε για την κόρη του. Η σύσταση της προίικας λοιπόν γινόταν την ίδια στιγμή με την εγγύη.

Στην περίπτωση που συναπτόταν ένας γάμος χωρίς να έχει προηγηθεί εγγύη ή, αφού είχε δοθεί ,αποδεικνυόταν ανακριβής, τότε τα παιδιά από αυτόν τον γάμο θεωρούνταν νόθα. Δεν μπορούσαν δηλαδή να συνεχίσουν τον οίκο, και να πραγματοποιούν τις τελετές προς τους εφέστιους θεούς. Επίσης τα νόθα παιδιά δεν μπορούσαν να γραφτούν στους καταλόγους των πολιτών αλλά και ούτε να κληρονομήσουν το γεννήτορά τους³⁰. Πρόκειται αναμφισβήτητα για μια σκληρή διάταξη που είχε ως

²⁹ Ό.π σελ 85.

³⁰ Ό.π σελ 89.

θύματα τα ίδια τα παιδιά και όχι αυτούς που ήταν πραγματικά υπαίτιοι . Μάλιστα στην περίπτωση που η γυναίκα δεν ήταν γνήσια ατθίδα και ο σύζυγος είχε εξαπατηθεί, την απέπεμπε χωρίς να είναι αναγκασμένος να επιστρέψει την προίκα που έλαβε.

Η εγγύη αφορούσε αποκλειστικά τις γυναίκες καθώς μόνο η δική τους προέλευση έπρεπε να ερευνηθεί. Η ταυτότητα των ανδρών ήταν σε όλους γνωστή, διότι γράφονταν στα ληξιαρχικά γραμμάτια των δήμων και στους καταλόγους των φρατόρων. Εκτός από αυτό όμως ήταν και γνωστοί από την συμμετοχή τους στην εκκλησία του δήμου καθώς σε αντίθεση με τα σημερινά δεδομένα η ανδρική κοινωνία ήταν ιδιαίτερα ολιγομελής.

Ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο της εγγύης, πρέπει να αναφέρουμε ότι σε μια μόνο περίπτωση ο γάμος τελούνταν χωρίς εγγύη. Πρόκειται για την περίπτωση των επίκληρων γυναικών, οι οποίες δεν είχαν κάποιον εν ζωή συγγενή (πατέρα, αδελφό, παππού)να εγγυηθεί γι αυτές. Σε αυτή την περίπτωση η εγγύη έδινε την θέση της στην επιδικασία , η οποία γινόταν είτε με απόφαση του Επώνυμου Άρχοντα, αν υπήρχε μόνο ένας υποψήφιος σύζυγος για την επίκληρο είτε από την Ηλιαία αν εμφανίζονταν περισσότεροι. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις ο σύζυγος ήταν σίγουρος για την καταγωγή της γυναίκας, καθώς την καταγωγή της, την είχε ερευνήσει είτε ο Επώνυμος είτε το δικαστήριο. Αυτός ήταν και ο λόγος που σε αυτές τις περιπτώσεις η εγγύη ήταν περιττή.

Γ) ΕΚΔΟΣΗ

Το αμέσως επόμενο στάδιο του αττικού γάμου ήταν η έκδοση, δηλαδή η παράδοση της κόρης από τον κύριο της, στον μέλλοντα σύζυγο(και νέο κύριο) και την μετάβασή της πλέον στη νέα της κατοικία. Την έκδοση συνόδευαν τελετές . Προτού όμως προβούμε στην παρουσίασή τους, καλό θα ήταν να παραθέσουμε κάποια στοιχεία.

Όπως είναι γνωστό οι Αθηναίες κόρες έβγαιναν από το σπίτι μόνο σε μέρες γιορτής και μόνο με τις μητέρες τους, καθώς αυτές ήταν και οι μοναδικές τους ευκαιρίες να ειδωθούν με τους νέους.

Οι μεγαλύτερες γιορτές ήταν τα πολυήμερα Μεγάλα Παναθήναια και τα Μικρά Παναθήναια. Γίνονταν προς τιμή της θεάς Αθηνάς, με συμμετοχή όλου του λαού, ανεξάρτητα από φύλο , ηλικία ή κοινωνική θέση. Σε αυτά τα πανηγύρια, οι νέες αντάλλασσαν φευγαλέες ματιές ή δειλά χαμόγελα με τους νέους και έτσι άρχιζαν τα ειδύλλια. Όταν κάτι τέτοιο συνέβαινε, ο μόνος τρόπος που είχε ο νέος να εκδηλώσει τα συναισθήματά του ήταν να γράφει σε τοίχους ή σε δέντρα ή στην πόρτα της κοπέλας το όνομα της, μαζί με το επίθετο «καλή» , δηλαδή όμορφη.

Μερικοί από αυτούς τους έρωτες κατέληγαν σε γάμο, αλλά τις περισσότερες φορές οι γάμοι γίνονταν με συνοικέσιο³¹. Στην αρχαία Αθήνα ο γάμος δεν ήταν προσωπική αλλά πολιτική

³¹ Θ. Καρζής, Η γυναίκα στην αρχαιότητα, Αθήνα 1987, σελ 181-184.

υπόθεση. Δεν ήταν δηλαδή κάτι που αφορούσε δύο άτομα, αφορούσε στο σύνολο, την πόλη, η οποία ,για να διαφυλάξει την συνοχή και την καθαρότητα της, καθόρισε ειδικό και αυστηρό νομικό πλαίσιο για την νόμιμη ένωση των δύο φύλων. Ήταν πολιτικό γεγονός, με την έννοια ότι σκοπούσε στο να προσφέρει στην πόλη γνήσια παιδιά (πολίτες) και από την άλλη ο σύζυγος πολίτης και οπλίτης να εξασφαλίσει φύλακα πιστό για τα υπάρχοντα του.

Η πόλη εξέφραζε τον ίδιο τον πολίτη όχι μόνο στη δημόσια δράση του αλλά και «στην ατομική και οικογενειακή ευημερία του». Οι πολίτες υπήρχαν για την πόλη ,η οποία δεν ήταν παρά αυτοί οι ίδιοι. Μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι υπήρχε και λειτουργούσε μια προσωπική σχέση πολίτη και πόλης στην οποία περιλαμβάνονταν και όλοι οι θεσμοί, ακόμη και οι πλέον προσωπικοί όπως ο γάμος. Ο γάμος δηλαδή αποτελούσε ιδιωτικό θέμα, αλλά ήταν υπόθεση δημοσίου δικαίου. Στο θεσμό αυτό συμπλέκονταν, πέραν από την προσωπική ευτυχία κάθε πολίτη, πολλαπλά δημόσια συμφέροντα.³²

Οι γάμοι γίνονταν με συνοικέσιο, συχνά με τη μεσολάβηση κάποιας προμνήστριας, δηλαδή προξενήτρας, ανάμεσα στους γονείς του νέου και της νέας, οι οποίοι δεν είχαν ειδωθεί ποτέ. Μετά την συμφωνία των γονιών ακολουθούσε μια συνάντηση του νέου με τον μελλοντικό πεθερό του, που λεγόταν εγγύη και ήταν

³² Στέφανος Ι.Δελγκωστόπουλος, Η γυναίκα όταν χιζόταν ο πολιτισμός, Αθήνα 2007,σελ.168-169.

μια τελετή αντίστοιχη με αρραβώνα, κυρίως όμως πάνω σε οικονομική βάση.

Οι περισσότεροι γάμοι γίνονταν τον Γαμηλιώνα, τον έβδομο μήνα του αττικού ημερολογίου και τον πρώτο μετά το χειμερινό ηλιοστάσιο. Είναι ο σημερινός Ιανουάριος, που τον θεωρούσαν τυχερό για το άνοιγμα ενός καινούριου σπιτικού.

Όπως προελέχθη, οι τελετές του γάμου διαρκούσαν κάποιες μέρες. Την πρώτη μέρα ο πατέρας της νύφης έκανε προσφορές στους θεούς ενώ η μελλονύμφη προσέφερε στην Άρτεμη τα παιδικά της παιχνίδια και ακολουθούσε ο εξαγνισμός της νύφης που την έλουζαν με νερό από το ποτάμι της Καλλιρρόης. Έπειτα συγγενείς και φίλοι συγκεντρώνονταν στο σπίτι της νύφης με τα δώρα τους.

Τη δεύτερη μέρα, στην κυρίως τελετή, άνδρες και γυναίκες μαζεύονταν μπροστά στους βωμούς της Ήρας, του Δία και του Υμέναιου, που ήταν γαμήλιοι θεοί, για προσευχές και θυσίες. Ακολουθούσε γεύμα στη μεγάλη αίθουσα του σπιτιού, όπου οι άνδρες κάθονταν στην μια άκρη και οι γυναίκες στην άλλη, μαζί και η νύφη, με πέπλο στο πρόσωπο και στεφάνι στο κεφάλι.

Όταν έπεφτε το σούρουπο, οι γλεντοκόποι σχημάτιζαν όλοι μαζί μια χαρούμενη πομπή και συνόδευαν τη νύφη, ανεβασμένη πάνω σε άρμα, με μια σκάρα κι ένα κόσκινο στα χέρια, σύμβολο της νοικοκυρίστικης ζωής που την περίμενε, ως το σπίτι του γαμπρού, βαδίζοντας κάτω από το φως των πυρσών και ψάλλοντας γαμήλια τραγούδια με τους ήχους αυλών³³. Τα τραγούδια λέγονταν

³³ Θ.Καρζής, ό.π. σελ 186.

υμέναιοι. Καθώς η νύφη έμπαινε στο σπίτι του γαμπρού, όλοι της πετούσαν στο κεφάλι ξηρά σύκα και καρύδια, όπως στις σημερινές Ελληνίδες πετάνε ρύζι. Της πρόσφεραν έπειτα ένα κυδώνι ή ένα χουρμά, προϊόντα θεωρούμενα διεγερτικά και γονιμοποιητικά, και εισέρχονταν στο σπίτι του γαμπρού όπου γινόνταν θυσίες στους εφέστιους θεούς.

Μετά από όλα αυτά η νύφη έβγαζε το πέπλο αποκαλύπτοντας το πρόσωπό της. Σε αυτό το σημείο παρακολουθούμε μια διαβατήρια τελετή που ονομαζόταν «Ανακαλυπτήρια». Προκειμένου να αντιληφθούμε καλύτερα την τελετή αυτή κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούν κάποια στοιχεία για το τι ακριβώς είναι οι διαβατήριες τελετές.

Ο Van Gennep, στο βιβλίο του **Rites of Passage**³⁴ που μεταφράζεται **Διαβατήριες Τελετές**, ονομάζει έτσι τις τελετουργίες που ακολουθούν και σημαδεύουν το πέρασμα ενός ατόμου ή μιας ομάδας ανθρώπων από μια κοινωνική θέση σε μια άλλη. Για παράδειγμα ας αναλογιστούμε τις τελετές μύησης που υφίσταται ο νεοσύλλεκτος όταν πρωτοπηγαίνει στο στρατό και από πολίτης γίνεται στρατιώτης ή εκείνες που σημαδεύουν την αλλαγή των εποχών και αφορούν ολόκληρη την κοινωνία. Να σημειώσουμε ακόμα ότι σε όλες τις κουλτούρες έχουμε ιεροτελεστίες που αφορούν την υποδοχή της άνοιξης. Παρόλο που η θεματική του βιβλίου εστιάζεται στις τελετές που σχετίζονται με περιόδους κρίσης στη ζωή των ανθρώπων (την πρώτη κατηγορία δηλαδή του περάσματος από μια κοινωνική θέση σε μια άλλη), θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι σχεδόν όλα τα είδη

³⁴ A. Van Gennep, *Rites of Passage*, University of Chicago Press, passim.

τελετουργιών έχουν την μορφή **διαδικασίας περάσματος**. Με την έννοια ότι οι τελετουργίες **μεταμορφώνουν** κατά κάποιον τρόπο, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό εκείνους που συμμετέχουν σε αυτές. Οι Διαβατήριες τελετές, όπως αυτές της μύησης ανθρώπων σε μια θρησκεία, ο γάμος, ο στρατός και οι τελετές γύρω απ τον θάνατο, προφανώς μπορούν να μεταμορφώνουν πλήρως ή σε μεγάλο βαθμό αυτούς που συμμετέχουν.

Κατά τον Van Gennep οι διαβατήριες τελετές ή τελετές περάσματος αναλύονται πάντα σε τρεις φάσεις: 1. χωρισμού, 2. μετάβασης, 3. ενσωμάτωσης (Preliminal: Τελετές Χωρισμού, Liminal: Τελετές Περιθωρίου, και Postliminal: Τελετές Ενσωμάτωσης). Το σημαντικότερο μέρος των διαβατηρίων τελετών είναι φυσικά οι τελετές Περιθωρίου, η liminal φάση μιας τελετουργίας, το “κατώφλι”, η “μετάβαση” δηλαδή από μια πρώτη κατάσταση, σε μια άλλη. Πρόκειται για μια περίοδο χωρισμού του ατόμου από την παλιά του ζωή και απομόνωσης που συνάπτεται με ένα είδος συμβολικού θανάτου. Στο τέλος αυτής της περιόδου έχει έλθει για το άτομο η ώρα της ένταξης σε μία καινούρια περίοδο της ζωής του. Θεωρείται δηλαδή ότι το άτομο «πέθανε» για την προηγούμενη ζωή του και ένα νέο, διαφορετικό πρόσωπο από το προηγούμενο εισέρχεται στην κοινωνία.

Τις τρεις παραπάνω φάσεις μπορούμε να διακρίνουμε και στην τελετή των Ανακαλυπτηρίων. Ενώ δηλαδή βρίσκεται ακόμα στο σπίτι με τους γονείς της, η κοπέλα προσφέρει τα παιχνίδια της στην Άρτεμη και λούζεται για να εξαγνιστεί από το νερό του Ποταμού της Καλλιρρόης. Αυτό είναι το στάδιο του χωρισμού από την προηγούμενη ζωή της προκειμένου να αφήσει οριστικά πίσω της την παλιά υπόστασή της, το παρελθόν της. Στην συνέχεια απ’

τη στιγμή που φοράει το πέπλο στις τελετές που λαμβάνουν χώρα στο σπίτι της μέχρι και το σπίτι του γαμπρού, περνάει στο στάδιο της απομόνωσης. Πρόκειται για έναν συμβολικό θάνατο όπου η γυναίκα δεν έχει υπόσταση, δεν ανήκει ούτε στον πατέρα της αλλά ούτε και στον άνδρα της. Βρίσκεται σε ένα μεταβατικό στάδιο μεταξύ της παλιάς και της καινούριας ζωής της. Τελικά όταν στο σπίτι του γαμπρού βγάζει το πέπλο, η «μεταμόρφωσή» της έχει ολοκληρωθεί. Δείχνει το νέο της πρόσωπο, όπου πλέον έχοντας «σκοτώσει» τον παλιό της εαυτό παρουσιάζεται ως ένα νέο άτομο μέσα στην κοινωνία. Το κορίτσι του πατέρα έχει πλέον μεταμορφωθεί σε γυναίκα-σύζυγο. Με την αφαίρεση λοιπόν του νυφικού πέπλου εγκαθιδρύεται ο δεσμός του γάμου και σημαδεύεται η ενσωμάτωση της νεόνυμφης στον οίκο του συζύγου της.³⁵

Μετά τα «ανακαλυπτήρια» η πομπή των γλεντοκόπων ακολουθούσε από κοντά το καινούριο ζευγάρι, ώσπου να μπει στον κοιτώνα του γαμπρού και να κλείσει πίσω του την πόρτα. Τότε οι απέξω τραγουδούσαν το τελευταίο τους γαμήλιο τραγούδι το επιθαλάμιον, και η γιορτή είχε τελειώσει. Ο κόσμος γύριζε στα σπίτια του και η κόρη άρχιζε την καινούρια της ζωή ως συζύγου.

³⁵ Stavros Perentidis, *Pratiques de mariage et nuances de continuité dans le monde Grec*, σελ 37-38.

Δ) ΣΥΝΟΙΚΗΣΗ

Μετά την εγγύη και την έκδοση, το τελευταίο στάδιο για την ολοκλήρωση ενός έγκυρου γάμου είναι η συνοίκηση. Σε αυτό το στάδιο οι σύζυγοι οφείλουν να συγκατοικήσουν έτσι ώστε με την ένωση τους να επιτευχθεί η γέννηση υγιών και νόμιμων παιδιών, τα οποία θα συνεχίσουν τον οίκο και θα αποτελέσουν τους μελλοντικούς πολίτες .

Όπως είχαμε αναφέρει και στο κεφάλαιο της εγγύης, κάποιοι ερευνητές όπως ο Hruza και ο Beauchet, θεωρούσαν ότι η εγγύη αποτελούσε το όριο από το οποίο άρχιζε η έγγαμη ζωή. Σύμφωνα όμως με τον μεγάλο Ιταλό ερευνητή Paoli , του οποίου η άποψη αποτελεί και την κρατούσα αντίληψη σήμερα, το σημαντικότερο και ουσιαστικότερο σημείο του γάμου, αποτελεί η συνοίκηση και πιο συγκεκριμένα η ένωση των συζύγων με σκοπό την τεκνοποιία.³⁶ Η τεκνοποιία αποτελεί το κυριότερο θεμέλιο της έγγαμης συμβίωσης, καθώς η εγγύη λάμβανε χώρα όταν η γυναίκα δεν είχε φτάσει ακόμα σε ηλικία γάμου.

Ένας αττικός γάμος λοιπόν ολοκληρωνόταν μόνο εφόσον πληρούνταν και τα τρία στάδια που αναφέρθηκαν. Το κάθε στάδιο έχει την δική του σημασία αλλά πάντα σύμφωνα με την άποψη του Paoli, αν την εγγύη και την έκδοση δεν την ακολουθούσε η συνοίκηση, γάμος δεν υπήρχε. Προς επίρρωση αυτού του ισχυρισμού, στην περίπτωση που ένας πατέρας εγγυόταν την κόρη του σε περισσότερους από έναν, η γυναίκα γινόταν σύζυγος με αυτόν που τελικά συγκατοικούσε. Αυτό εξάλλου προκύπτει και από την ετυμολογική προέλευση της λέξης γάμος. Προέρχεται από

³⁶ Παν.Δημάκης, ό.π, σελ 75.

το ρήμα «γαμείν» το οποίο παραπέμπει εννοιολογικά στη σεξουαλική ένωση ενός άνδρα και μιας γυναίκας.³⁷

5. ΠΡΟΙΚΑ

Οι πρώτες αναφορές σχετικά με την προίκα στην αρχαία Ελλάδα τοποθετούνται χρονικά στην ομηρική εποχή. Από την Οδύσσεια³⁸ πληροφορούμαστε, ότι ο θεσμός της προίκας συνδεόταν με τη συνήθεια που είχαν οι γονείς να παραδίδουν τις κόρες τους στους συζύγους τους με όλα τα ενδύματα, τα κοσμήματα και τα προσωπικής τους χρήσης αντικείμενα. Αυτά ακριβώς τα αντικείμενα ο Όμηρος αναφέρει στην Ιλιάδα³⁹ ως μείλια.

Από εκείνους τους ηρωικούς χρόνους και έπειτα, ο θεσμός της προίκας άλλαξε αρκετά. Η αλλαγή αυτή πρέπει να αποδοθεί στην διαφοροποίηση των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών. Την εποχή των Ομηρικών ετών για παράδειγμα, η οικονομία ήταν κυρίως γεωργική. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, ο άνδρας να μπορεί μέσα από την καλλιέργεια της γης, να προσφέρει τα απαραίτητα στην οικογένειά του χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία. Στην πορεία των ετών όμως και με την εμφάνιση της πόλης-κράτους άλλαξε ο τύπος της οικονομίας κάνοντας την συντήρηση του οίκου πολύ πιο δύσκολη. Ο άνδρας πλέον δεν μπορούσε να καλλιεργεί μόνος όλα τα απαραίτητα για την συντήρηση της οικογένειάς του και ήταν αναγκασμένος να τα προμηθεύεται. Αξίωσαν λοιπόν οι άνδρες να

³⁷ Patterson Cynthia B., 1991 : «Marriage and the Married woman in Athenian Law», Women's history and ancient history, επιμ Sarah.B. Pomeroy, σελ 56.

³⁸ Οδύσσεια, ζ, 25-28.

³⁹ Ιλιάδα, Ζ, 392.

λαμβάνουν με τον γάμο περιουσιακά στοιχεία από την γυναίκα, τα οποία θα τους βοηθούσαν να αντιμετωπίσουν τα βάρη του γάμου (δαπάνες διατροφής και ανατροφής παιδιών που αποκτούνταν κατά την διάρκεια του γάμου).⁴⁰ Τα περιουσιακά αυτά στοιχεία στο σύνολό τους συνιστούσαν αυτό που άρχισε σιγά σιγά να χαρακτηρίζεται ως προίκα.

Εκτός από την αντιμετώπιση των οικονομικών δυσκολιών που συνεπαγόταν ο γάμος, η προίκα συνιστούσε και έναν τρόπο ικανοποίησης των κληρονομικών αξιώσεων των θυγατέρων δεδομένου ότι δεν είχαν δικαίωμα συμμετοχής, όπως τα άρρενα τέκνα, στην διανομή της πατρικής κληρονομιάς, ιδίως όταν αυτή περιελάμβανε ακίνητα⁴¹.

Άλλοι σκοποί που εξυπηρετούνταν με την σύσταση της προίκας ήταν η καλύτερη συμπεριφορά των συζύγων προς τις γυναίκες τους αλλά και το να μη τις αποπέμπουν, καθώς η διάλυση του γάμου υποχρέωνε τον σύζυγο να επιστρέψει πίσω την προίκα που έλαβε. Επίσης η σύσταση προίκας αποτελούσε και μια απόδειξη σύστασης του γάμου.

Ο θεσμός αυτός πολεμήθηκε από πολλούς φιλόσοφους και συγγραφείς, καθώς θεωρούσαν ότι η προίκα ,που υπόσχονταν οι γονείς, εμπόδιζε τους άνδρες από το να σταθμίζουν τα ηθικά προσόντα των υποψήφιων συζύγων, καθώς τους δημιουργούσε μια τάση προς προικοθηρία. Έτσι οι άνδρες αντί να κοιτούν τα ηθικά χαρίσματα των κοριτσιών, τα οποία ήταν σημαντικά για την ανατροφή των παιδιών, ασχολούνταν με το μέγεθος της προίκας, πράγμα το οποίο οδηγούσε και τους γονείς των κοριτσιών σε οικονομική καταστροφή καθώς αναπτυσσόταν και ένα είδος συναγωνισμού για το ποιος θα δώσει την μεγαλύτερη προίκα⁴².

Βέβαια το να λαμβάνουν οι άνδρες μεγάλες προίκες, τους καθιστούσε πειθήνια όργανα στα χέρια των εύπορων γυναικών,

⁴⁰ Παν.Δημάκης, , ό.π, σελ 153.

⁴¹ Δημοσθένους, Προς Μακάρτατον §51.

⁴² Παν.Δημάκης,ό.π , σελ 156-157.

καθώς σε περίπτωση χωρισμού το ποσό της προίικας που έπρεπε να επιστρέψουν ήταν δυσβάσταχτο. Γι' αυτό και στην Αθήνα κυκλοφορούσαν διάφορες παροιμίες γύρω από την συνετή ιδέα «παντρέψου μόνο αυτήν που έχει ίδια περιουσία με σένα»⁴³. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της εγκατάλειψης του Αλκιβιάδη από την σύζυγο του λόγω της ανάρμοστης συμπεριφοράς του (έφερνε στο σπίτι πόρνες). Τόσο μεγάλο ήταν το μέγεθος της απειλής, αν αναλογιστούμε ότι δεν μπορούσε να συντηρήσει τον οίκο του (αλλά κυρίως την πολυδάπανη ζωή του) χωρίς την προίικα της γυναίκας του, ώστε την επέστρεψε με βίαιο τρόπο μέσα στο σπίτι.

Υπόχρεος για την σύσταση της προίικας ήταν ο πατέρας της κοπέλας. Το ερώτημα που προκύπτει σε αυτή την περίπτωση, είναι αν αυτή η υποχρέωση του πατέρα για χορήγηση προίικας ήταν υποχρέωση νομική ή απλώς ηθική. Σήμερα χωρίς να έχει δοθεί κάποια σαφής απάντηση, τείνουμε να αποδεχτούμε την δεύτερη εκδοχή παρόλο που δεν εμφανίζονται περιπτώσεις όπου κάποιος πατέρας έδωσε την κόρη του χωρίς προίικα.⁴⁴

Σε περίπτωση που η νύφη δεν είχε πατέρα, την υποχρέωση να την προικίσουν είχαν τα αδέρφια της. Τότε όμως γινόταν το εξής: όπως γνωρίζουμε, μετά τον θάνατο του πατέρα, ο αδελφός ήταν ο μοναδικός κληρονόμος της πατρικής εξουσίας. Όταν λοιπόν ερχόταν η στιγμή να παντρέψει την αδελφή του, το ποσό που της έδινε, δεν ήταν τίποτε άλλο παρά ένα τμήμα της κληρονομιάς του κοινού πατέρα.

Ο αδελφός ο οποίος δεν συνιστούσε προίικα υπέρ της αδελφής του χαρακτηριζόταν σφετεριστής του κληρονομικού μεριδίου της⁴⁵. Γι αυτό και πολλοί από τους παλαιότερους συγγραφείς, στηριζόμενοι σε ένα χωρίο του Δημοσθένη⁴⁶, ισχυρίζονταν ότι οι γιοι ήταν

⁴³ Καρζής Θ.,ό.π σελ 185.

⁴⁴ Παν.Δημάκης,ό.π σελ 160.

⁴⁵ Ό.π σελ 161.

⁴⁶ Δημοσθένους, Προς Βοιωτόν (40) §19.

υποχρεωμένοι από το νόμο να προικίζουν τις αδελφές τους. Αυτή η άποψη όμως δεν είναι αποδεκτή σήμερα.

Αμα το κορίτσι δεν είχε ούτε πατέρα, ούτε αδελφια, τον ρόλο του προικοδότη, αναλάμβανε ο παππούς του πατέρα της, ενώ στην περίπτωση των φτωχών κοριτσιών(θήσσαι) ο πλησιέστερος συγγενής εξ αίματος.

Δεν έλειπαν μάλιστα και περιπτώσεις(ελάχιστες) που ακόμα και η ίδια η πόλη προίκιζε ορισμένες γυναίκες, κόρες διάσημων μελών της, χρησιμοποιώντας χρήματα από την περιουσία του δήμου. Μια τέτοια περίπτωση που αφορούσε τις κόρες του Αριστείδη παρουσιάζεται από τον Πλούταρχο.⁴⁷

Όσο αφορά τον χρόνο σύστασης της προίκας, μπορούσε να γίνει πριν τον γάμο κατά την διάρκεια της εγγύης, (όπου οι προικοδότες φρόντιζαν να παρευρίσκονται συγγενείς και φίλοι, ώστε άμα χρειαζόταν να μπορούσαν να επιβεβαιώσουν ενώπιων δικαστηρίου τη σύστασή της και το ακριβές της περιεχόμενο⁴⁸) αλλά και κατά την διάρκεια της έγγαμης συμβίωσης με την παράδοση νέων προικίων στοιχείων.⁴⁹

Το επόμενο βήμα από την σύσταση , ήταν η «εντίμηση» της προίκας, όπου ουσιαστικά αποτιμούσαν σε δραχμές την αξία των κινητών και ακίνητων πραγμάτων που περιλαμβάνονταν σε αυτήν, ώστε σε περίπτωση διάλυσης του γάμου να διευκολυνθεί η απόδοση των κινητών κυρίως προικίων.

Ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο της προίκας πρέπει να αναφέρουμε, ότι κατά την διάρκεια του γάμου κύριος της προίκας ήταν μόνο ο σύζυγος. Βλέπουμε δηλαδή ότι η προίκα δεν ήταν ποτέ κτήμα της γυναίκας, η οποία δεν μπορούσε να διαχειρίζεται κατά βούληση την προσωπική της περιουσία. Ακόμα και σε περίπτωση διαζυγίου

⁴⁷ Πλούταρχος, Βίος Αριστείδου, κεφ 27.

⁴⁸ Δημοσθένους, Προς Σπουδίαν 41§6.

⁴⁹ Παν..Δημάκης, ό.π, 168.

ή χηρείας αυτή έπρεπε να παραδοθεί σε άλλον «κύριο». Επίσης, δεν φαίνεται να απαγορευόταν η εκμετάλλευση και η εκποίηση της προίκας από την πλευρά του συζύγου. Προκειμένου όμως να γίνει πώληση των προικίων έπρεπε να πάρει πρώτα την συναίνεση του προικοδότη πατέρα και πρώην κυρίου της.

6. Ο ΕΓΓΑΜΟΣ ΒΙΟΣ

Ο έγγαμος βίος άρχιζε με τα προκαθορισμένα του καθήκοντα και τις απαράβατες για τη σύζυγο υποχρεώσεις: πλύσιμο και μπάλωμα των ρούχων του συζύγου, κλώσιμο στην ανέμη ή ύφανση στον αργαλειό, τεκνοποιία και ανατροφή παιδιών, εποπτεία των δούλων του σπιτιού που άλεθαν το στάρι, φρόντιζαν για την καθαριότητα, έψηναν ψωμί, μαγείρευαν και κουβαλούσαν νερό. Το σπίτι ήταν το μικρό βασίλειο της γυναίκας, που το γυρόφερνε ολημερίς, ψάχνοντας πώς να γεμίσει τις ώρες της και προσμένοντας την ευκαιριακή επάνοδο του σχεδόν πάντοτε απόντα συζύγου για φαγητό ή για ύπνο.

Άβολο και άχαρο ήταν το σπίτι του 5^{ου} αιώνα. Στην πόλη κυριαρχούσε ο κανόνας της μονώροφης κατοικίας, μολονότι μερικά σπίτια, τον παραβίαζαν. Οι περισσότερες προσόψεις, αλλά πάντως όχι όλες, ήταν τυφλές, αφού τα δωμάτια έβλεπαν σε εσωτερικές αυλές, για την προστασία των γυναικών από τα αδιάκριτα βλέμματα. Ο Ξενοφώντας βάζει έναν Αθηναίο να δηλώνει, με αφοπλιστική ειλικρίνεια, ότι περνάει όλον τον καιρό του

έξω από το δυσάρεστο φυσικό περιβάλλον του σπιτιού του, «αφού η γυναίκα μου τα καταφέρνει μια χαρά μόνη της στα οικιακά»⁵⁰.

Από τις πόρτες που περιτριγύριζαν την αυλή, η μια οδηγούσε στην τραπεζαρία, όπου απουσίαζε το κλασικό μεγάλο τραπέζι των νεότερων χρόνων. Έπιπλα της τραπεζαρίας ήταν τα ανάκλιντρα, καναπέδες για να ξαπλώνουν οι άντρες, ενώ μικρά χαμηλά τραπεζάκια σπρώχνονταν μπροστά στον κάθε καναπέ την ώρα του φαγητού. Εδώ ήταν το επισημότερο μέρος του σπιτιού, με το βωμό της θεάς Εστίας, όπου μέρα-νύχτα έκαιγε η ιερή φλόγα της οικογένειας. Οι άνδρες έτρωγαν μόνοι τους, χωριστά από τις γυναίκες, όπως το απαιτούσε η αρχαία συνήθεια.

Άλλες πόρτες οδηγούσαν, είτε στα υπνοδωμάτια των ανδρών, που λέγονταν ανδρωνίτες, είτε στον ανδρώνα, αίθουσα των ανδρικών συμποσίων, είτε στον ξενώνα, το δωμάτιο των ξένων. Το ζευγάρι των νοικοκυραίων πλάγιαζε σε χωριστούς κοιτώνες, ο σύζυγος στον ανδρωνίτη, ενώ η γυναίκα στο καλύτερο δωμάτιο του γυναικωνίτη.

Πιο πίσω από τους ανδρώνες, η πόρτα που βρισκόταν συνήθως απέναντι στην τραπεζαρία άνοιγε σε μια δεύτερη αυλή. Αυτή ήταν η αυλή των γυναικών, ίδια περίπου με την προηγούμενη, αλλά τις περισσότερες φορές φυτεμένη με λουλούδια και πρασινάδες. Μια ακόμα πόρτα οδηγούσε στο μαγειρείο, όπου δούλοι και δούλες δούλευαν ολημερίς, κάτω από τα άγρυπνο μάτι της νοικοκυράς.

Τον περισσότερο καιρό, η ζωή της οικογένειας κυλούσε στην γυναικεία αυλή, που βούιζε συνέχεια, σαν κυψέλη, καθώς γυναίκες

⁵⁰ Ξενοφών, Οικονομικός 3.

και κορίτσια, παιδιά και δούλοι, πηγαινοέρχονταν για τις καθημερινές δουλειές.

Όταν ο νοικοκύρης έλειπε, δηλαδή τις πιο πολλές ώρες, το γυναικείο φύλο κυκλοφορούσε σε όλο το σπίτι. Μόλις όμως χτυπούσε η πόρτα ή ακούγονταν από έξω γνώριμα ανδρικά βήματα, κάθε μη αρσενικό πλάσμα εξαφανιζόταν στον γυναικωνίτη, όχι μόνο από σεβασμό ή φόβο για τον κύριο, αλλά και για να μην έρχεται μαζί του κανένας ξένος και δει γυναίκες στην ανδρική αυλή, πράγμα που στην Αθήνα το θεωρούσαν ολότελα άπρεπο.⁵¹ Έτσι, κλεισμένη στο εσωτερικό του σπιτιού στο οποίο ξένοι άντρες δεν επιτρεπόταν να μπαίνουν, η Ατθίδα δεν είχε καμιά δυνατότητα να συναντήσει άλλα πρόσωπα εκτός από τους οικείους της. Άλλωστε τα ψώνια γίνονταν στην Αθήνα από τους άνδρες. Στα συμπόσια δεν συμμετείχαν η σύζυγος του αρχηγού του οίκου, η μητέρα του, οι θυγατέρες του ή οι αδελφές του.

Οι γυναίκες των πιο καλών τάξεων μία μόνο ευκαιρία είχαν να συναντήσουν ξένους, σε κάποιες δηλαδή τελετές όπως γιορτές ή κηδείες για τις οποίες κατ' εξαίρεση έβγαιναν από το σπίτι.⁵²

Έτσι η γυναίκα ήταν προορισμένη να φροντίζει το σπίτι και τα παιδιά που γεννούσε. Κλεισμένη στον γυναικωνίτη, της αρχαίας Αθήνας, η θέση της βρισκόταν στην οικογένεια, κάτω από την κυριαρχία του άνδρα, χωρίς συμμετοχή στο δημόσιο βίο και χωρίς δικαιώματα στην ανάπτυξη της προσωπικότητάς της και τη διεκδίκηση μιας θέσης στην κοινωνία πέρα από τη θέση της

⁵¹ Θ. Καρζής, ό.π, σελ 188-191.

⁵² Eva Cantarella, ό.π, σελ 89.

μητέρας και της συζύγου. Η μόνη εξουσία που διέθετε, όταν διέθετε, η γυναίκα ήταν η εξουσία πάνω σε άλλες γυναίκες.

Ο άνδρας ως αρχηγός της οικογένειας, είχε κάτω από την απόλυτη εξουσία του , τη σύζυγο του και τα παιδιά του. Τα αγόρια μέχρι την ενηλικίωσή τους και τα κορίτσια μέχρι τον γάμο τους και την αλλαγή του αφέντη. Μοναδικός προορισμός της γυναίκας ήταν η τεκνογονία, για την εξασφάλιση της διαδοχής στην πατρική κυριαρχία. Η γνησιότητα των παιδιών ήταν η βασικότερη οικογενειακή αξία και ο ρόλος της γυναίκας .Γι' αυτό άλλωστε κλεινόταν στο σπίτι, μακριά από τα μάτια του κόσμου και τους πειρασμούς της σάρκας. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης, ήταν η σκληρή τιμωρία της μοιχείας των γυναικών, καθώς και διάφορα μέτρα που είχαν επινοηθεί για την εξασφάλιση της συζυγικής πίστης π.χ γυναικονόμοι. Φυσικά οι γυναίκες είχαν την ευθύνη του σπιτιού, που για τις πλούσιες ήταν η επίβλεψη των δούλων. Η εργασία δεν έλειπε ποτέ από την γυναίκα.

Καταληκτικά, περιορισμένη στο σπίτι της, η Αθηναία της ανώτερης ή της μέσης τάξης, περνούσε μία ζωή κενή, χωρίς άλλα ενδιαφέροντα ή χαρές. Δεν είχε ούτε τουλάχιστον την ανταμοιβή του να ξέρει ότι τις σχέσεις της με τον άνδρα της τις χαρακτήριζε κάποια αποκλειστικότητα. Και αυτό όχι μόνο γιατί αρκετά συχνά, ο άνδρας της είχε σχέσεις με ένα άλλο άνδρα, η οποία θεωρούνταν μία αρχαιοελληνική αρκετά διαδεδομένη συνήθεια, αλλά και γιατί ο σύζυγος της, εξίσου συχνά συνήπτε δεσμούς και με άλλες γυναίκες, δεσμούς που εν μέρει αναγνωρίζονταν μάλιστα και από το δίκαιο.⁵³

⁵³ Eva Cantarella, ό.π ,σελ 90.

7. ΕΚΘΕΣΗ

Η απόκτηση των τέκνων, που θεωρήθηκε από τους πρώτους νομοθέτες ως η κύρια προσφορά των γυναικών , παρέμεινε το σημείο γύρω από το οποίο η πόλη οργάνωνε σε όλους τους αιώνες της ύπαρξής της, την άμυνα και την ενίσχυση του συνόλου της οικονομικής και κοινωνικής ζωής .

Η πρακτική της έκθεσης των νεογνών και ειδικότερα των θηλέων, γινόταν δεκτή από την κοινωνία και δεν ερχόταν σε σύγκρουση με την συνείδηση των πολιτών. Το παραπάνω αποδεικνύεται μεταξύ άλλων και από μια παρατήρηση ενός κωμωδιογράφου, του Ποσειδίππου , ο οποίος έζησε μεταξύ του 3^{ου} και 2^{ου} αιώνα π. Χ , σύμφωνα με την οποία «ένα γιο τον μεγαλώνει κανείς έστω και αν είναι φτωχός, όμως μία κόρη την εκθέτει έστω και αν είναι πλούσιος».⁵⁴ Φαίνεται πάντως ότι γενικότερα οι Αθηναίοι δεν επιθυμούσαν την απόκτηση πολλών τέκνων καθώς «ενοχλούνταν» από τις υποχρεώσεις που αναπόφευκτα συνεπάγεται η ανατροφή ενός παιδιού. Ενδεικτικό της νοοτροπίας αυτής είναι το παρακάτω απόσπασμα από ένα έργο του Μένανδρου, στο οποίο ένας από τους ήρωες αναφωνεί : «Δεν υπάρχει κανένας άλλος τόσο δυστυχής, όσο ένας πατέρας, με μία μόνο εξαίρεση : κάποιος πατέρας με περισσότερα παιδιά».

Η έκθεση σήμαινε την τοποθέτηση των νεογέννητων σε μια χύτρα και στη συνέχεια την εγκατάλειψη τους στο δρόμο, κατά κανόνα όχι μακριά από τον οίκο. Όπως συμβαίνει άλλωστε και στις

⁵⁴⁵⁴ Cantarella Eva, «Pandora's daughters :The Role and Status of Women in Greek and Roman Antiquity», The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, σελ 44.

περιπτώσεις όλων των «πρωτόγονων» λαών που έχουν την συνήθεια της εγκατάλειψης των νεογέννητων, τα κορίτσια ήταν τα κύρια θύματα των εκθέσεων και μάλιστα από τον ίδιο τους τον πατέρα, ο οποίος είχε το δικαίωμα να προσφέρει την ζωή αλλά και την εξουσία να τα οδηγεί στο θάνατο. Είναι γεγονός ότι η γέννηση μιας κόρης δεν ήταν καλοδεχούμενη στην οικογένεια καθώς εκτός από τα έξοδα της ανατροφής της έπρεπε να την εφοδιάσουν και με προίκα, πράγμα αναγκαίο για την σύναψη ενός καλού γάμου. Με τον γάμο της απομακρυνόταν από τον χώρο που είδε το φως τη στιγμή ακριβώς που γινόταν παραγωγική και θα μπορούσε να προσφέρει υπηρεσίες στον οίκο του πατέρα της. Μια κόρη δεν ήταν, με άλλα λόγια, ποτέ σε θέση να ανταποδώσει ό,τι είχε ξοδευτεί για αυτήν για να παντρευτεί, ενώ στην περίπτωση που δεν παντρευόταν εξακολουθούσε να αποτελεί φορτίο για την οικονομία του οίκου.⁵⁵ Τα αγόρια, παρόλο που θεωρούνταν οι συνεχιστές του οίκου και ικανοί να υπερασπιστούν την πόλη σε περίπτωση πολέμου, δεν ήταν λίγες οι φορές που έπεφταν και αυτά θύματα έκθεσης από τον πατέρα τους, είτε λόγω οικονομικών δυσκολιών, είτε για λόγους διατήρησης του ενιαίου της οικογενειακής περιουσίας, ειδικότερα στις εύπορες οικογένειες, οι οποίες επιθυμούσαν τη μεταβίβαση της οικογενειακής περιουσίας στον πρωτότοκο γιο. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει επίσης να αναφέρουμε ότι τον κίνδυνο της έκθεσης δεν αντιμετώπιζαν μόνο τα νεογέννητα τέκνα που αποκτούσε ένας αθηναίος πολίτης με τις

⁵⁵ Cantarella Eva, «Pandora's Daughters....», ό.π σελ 44.

παλλακίδες, αλλά και αυτά που αποκτούσε με την νόμιμη σύζυγό του.⁵⁶

Η έκθεση των νεογέννητων αποτελούσε επιπροσθέτως μια λειτουργία κοινωνικά και πολιτικά χρήσιμη, γιατί με αυτήν ρυθμιζόταν ο αριθμός των μελών των κοινωνικών ομάδων έτσι που να διατηρείται πάντοτε ένα είδος αναλογίας μεταξύ του αριθμού των εκπροσώπων του κάθε φύλου, ώστε να μην υπάρχουν περισσότερες γυναίκες προορισμένες να παραμείνουν κατ' ανάγκην ανύπανδρες. Στο να μην μένουν γυναίκες ανύπανδρες στην Αθήνα συντελούσε και μια παλιά συνήθεια, που απαγορεύτηκε βέβαια με έναν νόμο του Σόλωνα ,η συνήθεια να πουλάει ο πατέρας ως δούλη τη θυγατέρα του που υπήρχε κίνδυνος να την δει μια μέρα «παρθένα και ασπρομάλλα»⁵⁷ καθώς και η πρακτική του προξενιού, την αποκλειστική αρμοδιότητα της οποίας είχαν οι προξενήτρες.

Καταληκτικά λοιπόν θα μπορούσαμε να οδηγηθούμε στο εξής συμπέρασμα σύμφωνα με τα προαναφερθέντα: η πρώτη και κύρια δυσκολία που αντιμετώπιζε ένα νεογέννητο κορίτσι ήταν το να του επιτραπεί να ζήσει. Αυτό βέβαια σχετιζόταν άμεσα με την πατρική βούληση , καθώς η γέννηση ενός θηλυκού μέλους λογιζόταν ως ανώφελο, επιπρόσθετο έξοδο για τον οίκο, εφόσον μάλιστα σε ένα κατεξοχήν πατριαρχικό σύστημα κληρονομιάς το μέλος αυτό δεν είχε την δυνατότητα να διατηρήσει τα οικογενειακά περιουσιακά στοιχεία.

⁵⁶ Δημάκης Παν., ό.π, σελ 148.

⁵⁷ Eva Cantarella, Οι γυναίκες της Αρχαίας Ελλάδας, σελ83-85.

8. ΔΙΑΖΥΓΙΟ

Εκτός από την περίπτωση του θανάτου ενός από τους δύο συζύγους, το αττικό δίκαιο πρόβλεπε περισσότερους από έναν τρόπους λύσης του γάμου οι οποίοι συνοψίζονται στους εξής:

1. Το διαζύγιο που λαμβάνεται με κοινή απόφαση και των δυο συζύγων, το «κοινή συναινέσει διαζύγιο».
2. Το διαζύγιο που λαμβάνεται με την πρωτοβουλία του ενός μόνο από τους συζύγους, το οποίο διακρίνεται στην αποπομπή όταν η πρωτοβουλία ανήκει στον άνδρα και στην απόλειψη όταν η πρωτοβουλία ανήκει στην γυναίκα και
3. Το διαζύγιο το οποίο εκδιδόταν με την επέμβαση κάποιου τρίτου προσώπου, του πατέρα της νύφης, γνωστό ως αφαίρεσις.

A) ΤΟ «ΚΟΙΝΗ ΣΥΝΑΙΝΕΣΕΙ ΔΙΑΖΥΓΙΟ»

Τα κοινή συναινέσει διαζύγια δεν είχαν κάποιο ιδιαίτερο τυπικό. Όπως και σήμερα ρυθμιζόταν η διάλυση κατόπιν κοινής συμφωνίας των δύο πρώην συζύγων . Η διευθέτηση του ζητήματος της επιστροφής των προικίων στον πατρικό οίκο γινόταν σε φιλικό κλίμα χωρίς προστριβές και εντάσεις. Σε αυτού του είδους τα διαζύγια παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον η πρόνοια που προβλεπόταν τις περισσότερες φορές για την σύζυγο. Πολλές φορές μάλιστα, ο ίδιος ο σύζυγος φαίνεται να φρόντιζε για τον μελλοντικό γάμο της γυναίκας του, όπως συνέβη

στην περίπτωση του Περικλή , που πάντρεψε την γυναίκα του, με την θέληση της, με άλλον άνδρα και εκείνος παντρεύτηκε την Ασπασία που αγαπούσε.

B) ΑΠΟΠΟΜΠΗ

Ο πλέον συνηθισμένος τρόπος λύσης του γάμου στην αρχαία Αθήνα , ήταν το *repudium* ,η αποπομπή της συζύγου από τον συζυγικό οίκο με απόφαση του άνδρα της. Οι Αθηναίοι χαρακτήριζαν την περίπτωση αυτή είτε με τον όρο αποπομπή είτε με τον όρο έκπεμψις. Οι σύζυγοι , στην περίπτωση αυτή δεν είχαν την υποχρέωση να δικαιολογήσουν το διαζύγιο. Σε αυτές τις περιπτώσεις το μόνο που τους βάρυνε ήταν η υποχρέωσή τους να επιστρέψουν την προίκα στον αρχικό κύριο της συζύγου τους⁵⁸. Το μέτρο αυτό πάρθηκε επειδή η ευκολία με την οποία οι άνδρες αντιμετώπιζαν αρχικά την λύση του γάμου είχε πάρει ανησυχητικές διαστάσεις. Έτσι όσο μεγαλύτερη ήταν η προίκα που είχε λάβει ο άνδρας τόσο πιο δύσκολο ήταν να χωρίσει την γυναίκα του, καθώς κάτω από το φόβο της απώλειας μιας περιουσίας που τη λυμαινόταν ανεξέλεγκτα, έδιναν τόπο στην οργή και συνέχεια στον γάμο τους.⁵⁹

⁵⁸ Cantarella Eva, «Pandora's daughters...», ό.π, σελ 47.

⁵⁹ Θ. Καρζής, ό.π, σελ 207.

Υπήρχαν ωστόσο και κάποιες περιπτώσεις που ο σύζυγος ήταν αναγκασμένος να κινήσει την έκδοση διαζυγίου. Το πιο συνηθισμένο κίνητρο ήταν η αδυναμία τεκνοποιίας, καθότι σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, τα παιδιά είναι ο σύνδεσμος μεταξύ των γονέων, γι' αυτό και οι γάμοι οι οποίοι δεν ακολουθούνται από τη γέννηση τέκνων διαλύονται πιο εύκολα.⁶⁰ Ένας άλλος λόγος είναι η περίπτωση που η σύζυγος διέπραξε μοιχεία⁶¹. Σε αυτή την περίπτωση, άμα δεν χώριζε την γυναίκα του, κινδύνευε να καταδικαστεί σε ατιμία. Επίσης ήταν υποχρεωμένος να χωρίσει την γυναίκα του άμα εκείνη γινόταν επίκληρος, οπότε θα παντρευόταν τον εγγύτερο συγγενή της για την συνέχιση του πατρικού οίκου καθώς και αν ανακάλυπτε εκ των υστέρων ότι η σύζυγός του δεν ήταν Ατθίδα.

Για την ολοκλήρωση της αποπομπής δεν χρειαζόταν η επέμβαση των αρχών της πόλης, παρόλα αυτά πολλές φορές οι σύζυγοι καλούσαν φίλους και συγγενείς τους έτσι ώστε να υπάρχουν μάρτυρες σε περίπτωση αμφισβήτησης της εκτέλεσής της.

⁶⁰ Biscardi Arnaldo, «Αρχαίο ελληνικό δίκαιο», μετάφραση: Παν. Δ. Δημάκης, Αθήνα 1991, σελ 174.

⁶¹ Βάλια Ξενίδου Schild, Οι γυναίκες στην Ελληνική Αρχαιότητα, εκδ. ,σελ 206.

Γ)Η ΑΠΟΛΕΙΨΗ

Ο δεύτερος τρόπος λύσης του γάμου ήταν η εγκατάλειψη της συζυγικής στέγης εκ μέρους της συζύγου που την χαρακτήριζαν ως απόλειψη. Η απόλειψη, παρά το γεγονός ότι προβλεπόταν από τον νόμο, δεν φαίνεται να είχε την αποδοχή της κοινωνίας ακόμα και αν συνέτρεχαν σοβαροί λόγοι που να την δικαιολογούν. Είναι φανερό λοιπόν ότι η απόλειψη δεν ήταν τόσο εύκολη όσο η αποπομπή καθώς οι γυναίκες που ήθελαν να εγκαταλείψουν την συζυγική οικία, εκτός από συγκεκριμένους και αντικειμενικά σοβαρούς λόγους, έπρεπε να απευθυνθούν οι ίδιες αυτοπροσώπως ή και μέσω αντιπροσώπου(αυτόν τον ρόλο τον έπαιζε συνήθως ο πατέρας , ο αδερφός , ο κηδεμόνας ή ο πιο κοντινός συγγενής) με αίτηση τους στον Επώνυμο Άρχοντα. Στην αίτηση έπρεπε να αναφέρουν λεπτομερώς τους λόγους που τις οδηγούσαν στην ενέργεια αυτή, προκειμένου να εξασφαλίσουν την σχετική άδεια. Γιατί, μόνο με την άδεια του επώνυμου άρχοντα η εγκατάλειψη του οίκου από την γυναίκα ήταν δικαιολογημένη.

Κάποιες φορές μάλιστα οι άνδρες εμποδίζαν τις γυναίκες τους να παρουσιαστούν μπροστά στον επώνυμο άρχοντα, όπως για παράδειγμα συνέβη στην περίπτωση του Αλκιβιάδη.

Κατά την κρατούσα πάντως άποψη, η παρουσία της συζύγου μπροστά στον Επώνυμο Άρχοντα δεν ήταν μία απλή τυπική διαδικασία καθώς δινόταν η ευκαιρία στον σύζυγο αν ήθελε να παρέμβει για να ξαναφέρει την γυναίκα του πίσω. Αυτό γινόταν

καθώς ο άρχοντας μπορεί να μην δεχόταν την αίτηση διαζυγίου μιας συζύγου που ο άνδρας της έφερνε αντίρρηση. Οδηγούμαστε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι η συγκατάθεση του άντρα ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την έκδοση ενός διαζυγίου ανεξάρτητα από το νομοθετικά κατοχυρωμένο δικαίωμα της συζύγου για την άσκηση της απόλειψης. Για άλλη μια φορά βλέπουμε ότι ακόμη και τα ελάχιστα δικαιώματα που παρείχε ο νόμος στην γυναίκα προϋπέθεταν την συναίνεση ενός άντρα.⁶²

Δ) ΑΦΑΙΡΕΣΙΣ

Ο τρίτος τρόπος λύσης ενός γάμου, είναι αυτός της επέμβασης ενός τρίτου προσώπου, το οποίο μπορούσε σε οποιαδήποτε στιγμή να διακόψει τη συνοίκηση. Η λεγόμενη αφαίρεσις αποτελεί μία πραγματική καινοτομία του αττικού δικαίου και μπορούσε να ασκηθεί από τον πατέρα της γυναίκας, είτε από οποιονδήποτε από τους αγχιστείς της επικλήρου.

Αναλυτικότερα, ακόμα και μετά την μεταβίβαση της κυριείας της γυναίκας στον σύζυγό της, ο πατέρας της νύφης διατηρεί ακόμα κάποιο είδος εξουσίας επάνω της. Μόνο αν έφερνε στον κόσμο γιο, και μόνο από τη στιγμή που γινόταν κάτι τέτοιο, η γυναίκα άρχιζε να αποτελεί οριστικό μέλος του οίκου του συζύγου της. Προηγουμένως , ο πατέρας της συζύγου είχε δικαίωμα σε

⁶² Macdowell D.M,ό.π σελ139- 140.

οποιαδήποτε στιγμή να διακόψει τον γάμο της. Επίσης κάθε φορά που ανέκυπτε η ανάγκη εκποίησης ενός ακινήτου, το οποίο περιλαμβανόταν στην προίκα της, ο πατέρας της ήταν εκείνος που έπρεπε να συναινέσει ή όχι προκειμένου να λάβει χώρα η οποιαδήποτε περιουσιακή μεταβολή η οποία την αφορούσε. Είναι γεγονός ότι αυτή η δυνατότητα του πατέρα μιας γυναίκας να επέμβει στο γάμο της και υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις να τον διαλύσει, συνιστά χωρίς άλλο έναν περιορισμό της κυριείας του συζύγου της⁶³.

Στις περιπτώσεις λύσης του γάμου από τον πατέρα της νύφης, δεν χρειαζόταν σχετική άδεια από τον Επώνυμο άρχοντα όπως στην περίπτωση της απόλειψης. Αυτό συνέβαινε επειδή προφανώς οι αρχές της πόλης έδειχναν απεριόριστη εμπιστοσύνη στις αποφάσεις του Αθηναίου πατέρα.⁶⁴

⁶³ Δημάκης Παν. ,ό.π, σελ 102.

⁶⁴ Ό.π ,σελ 103.

Ε) Λόγοι διαζυγίου

i. ΜΟΙΧΕΙΑ

Ο Πλούταρχος θεωρούσε ότι για να υπάρχει χαλάρωση των εντάσεων στον γάμο θα έπρεπε ο σύζυγος να δείχνει τρυφερότητα στην «καλή» του γυναίκα, τρεις φορές το μήνα⁶⁵. Στην πραγματικότητα όμως πάρα πολλές σύζυγοι είχαν λιγότερη προσοχή από τους άνδρες τους. Σε αυτό ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό τόσο ο κοινωνικός διαχωρισμός των φύλων στην κλασική Αθήνα, όσο και η έλλειψη ψυχικής επαφής που αφορούσε τις εντός γάμου σχέσεις και μετέτρεπε πολλές φορές τη γενετήσια πράξη σε μία επιβεβλημένη αγγαρεία ,στερημένη από κάθε έννοια πνευματικής επαφής μεταξύ των συζύγων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα «αν ο σύζυγος δεν έλειπε σε κάποια εκστρατεία ή δεν απολάμβανε την παρέα των ομοτίμων του σε ομοφυλοφιλικές σχέσεις ή δεν συνουσιαζόταν με πόρνες, το πιθανότερο ήταν πως, αν είχε ήδη αποκτήσει τον απαιτούμενο αριθμό παιδιών, θα κοιμόταν σε διαφορετικά δωμάτια με τη γυναίκα του ή στην αγκαλιά κάποιας δούλης του, ώστε να μην κινδυνεύει να αντιμετωπίσει ως ενδεχόμενο ούτε την έκτρωση ούτε την βρεφοκτονία».⁶⁶

Από τα παραπάνω είναι σαφές ,ότι οι περισσότερες Ατθίδες δεν είχαν ικανοποιητικές γενετήσιες εμπειρίες και ίσως αυτό εξηγεί το γιατί παρά τις αυστηρές ποινές που επέσυρε το αδίκημα της

⁶⁵ Πλούταρχος, Σόλων 20.3.

⁶⁶ Sarah B. Pomeroy, «Θεές, Πόρνες Σύζυγοι και Δούλες», σελ 134.

μοιχείας υπάρχουν αρκετές μαρτυρίες από την κλασική περίοδο. Για να είμαστε πιο ακριβείς, η μοιχεία δεν ήταν απλά ένα αδίκημα, αλλά θεωρούνταν δημόσιο έγκλημα. Αυτό καθίσταται σαφές άμα αναλογιστούμε ότι ο στόχος του γάμου μεταξύ γνήσιων Αθηναίων ήταν η γέννηση γνήσιων παιδιών. Σε περίπτωση μοιχείας όμως, θα μπορούσε να γίνει εισαγωγή ενός παιδιού από άλλο αίμα (και πολύ πιθανόν από μη Αθηναίο πατέρα), στον οίκο του συζύγου, συνεπώς και στα μητρώα των Αθηναίων πολιτών.

Με τον όρο «μοιχεία», νοείται η χωρίς εξουσιοδότηση συνουσία ενός άνδρα με οποιαδήποτε γυναίκα βρισκόταν υπό την κυριεία ενός Αθηναίου πολίτη, με εξαίρεση τις Αθηναίες που ασκούσαν το επάγγελμα της πόρνης. Ο κάθε Αθηναίος πολίτης μπορούσε σύμφωνα με τον αθηναϊκό νόμο να συνάπτει ερωτικές σχέσεις «αποκλειστικά» με την γυναίκα του, τις παλλακίδες, τις δούλες του και τις εταίρες χωρίς να θεωρείται ότι παραβιάζεται η συζυγική του πίστη.

Η μοιχεία μπορούσε να είναι αποτέλεσμα είτε βιασμού, είτε αποπλάνησης. Και στις δύο περιπτώσεις ο νόμος θεωρούσε τον άνδρα ένοχο, καθώς θεωρούνταν ότι πάντοτε η γυναίκα αποτελούσε το παθητικό μέρος. Είναι εύλογο λοιπόν, ότι οι συνέπειες για μια γυναίκα μοιχαλίδα ήταν λιγότερο επώδυνες από εκείνες που θα έπρεπε να υποστεί ο εραστής της, παρόλα αυτά όμως επηρέαζαν την ζωή της σε πολύ μεγάλο βαθμό. Καταρχάς ο σύζυγος που συλλάμβανε την σύζυγο του να ερωτοτροπεί ήταν υποχρεωμένος από τον νόμο να την χωρίσει, να την αποπέμψει από τον οίκο του γιατί, σε αντίθετη περίπτωση, κινδύνευε να στερηθεί τα πολιτικά του δικαιώματα. Το ίδιο έπρεπε να πράξει και

όταν η σύζυγος του είχε πέσει θύμα βιασμού. Στην κατηγορούμενη δεν δινόταν το δικαίωμα να υπερασπιστεί την αθωότητά της και μόνο ο κύριος της μπορούσε να την εκπροσωπήσει, και αυτό με πολλές δυσκολίες. Επίσης, της απαγορευόταν να παρίσταται σε δημόσιες θρησκευτικές τελετές και να φορά κοσμήματα, πιθανόν για να μην είναι σε θέση να ελκύσει και άλλους άνδρες. Όποιος μάλιστα την έβλεπε να παραβιάζει αυτόν τον κανόνα και να παρουσιάζεται με εξεζητημένη εμφάνιση, μπορούσε να την προσβάλει, να της βγάλει τα κοσμήματα, να την εξυβρίσει και να την εξευτελίσει. Φυσικά «η σκληρότερη στέρηση ήταν ότι, ως κοινωνικά απόβλητη, δεν μπορούσε με τίποτε να βρει άλλο σύζυγο»⁶⁷.

Με τον όρο μοιχός χαρακτηρίζεται, τόσο ο άνδρας που αποπλάνησε με την τέχνη της πειθούς την γυναίκα ενός Αθηναίου πολίτη, όσο και αυτός που την βίασε. Ενδεικτικές για την αντίληψη των Αθηναίων σχετικά με τον οίκο και την σύζυγο είναι οι ποινές που επιβάλλονταν στην κάθε περίπτωση, καθώς η ποινή για τον βιασμό ήταν ελαφρότερη από την ποινή για αποπλάνηση. Αυτό συνέβαινε, επειδή θεωρούσαν ότι στην περίπτωση της αποπλάνησης υποδηλώνεται «σχέση με διάρκεια χρόνου, στην οποία ο διαφθορέας κερδίζει το ερωτικό ενδιαφέρον της γυναίκας και έχει πρόσβαση στα περιουσιακά στοιχεία του νοικοκυριού του συζύγου της.»⁶⁸

Αναλυτικότερα, κάθε πολίτης ο οποίος συλλάμβανε έναν άντρα να έχει ερωτική επαφή με την γυναίκα του, είχε το δικαίωμα αλλά όχι

⁶⁷ Sarah B. Pomeroy, ό.π.,σελ 133.

⁶⁸ Ό.π.,σελ 133.

και την υποχρέωση να σκοτώσει τον διαφθορέα της συζύγου του, καθώς η μοιχεία αποτελούσε βαριά προσβολή του δικαιώματος ιδιοκτησίας που κατείχε κάθε πολίτης πάνω στις γυναίκες του οίκου του. Η εκτέλεση του μοιχού γινόταν συχνά με λιθοβολισμό από πολλούς μαζί πολίτες, που προσέτρεχαν στις κραυγές του συζύγου, κάνοντάς μας να αντιληφθούμε για άλλη μια φορά ότι η επιβολή των σχετικών κυρώσεων, τόσο στον άντρα όσο και στην γυναίκα που διέπραξαν το αδίκημα της μοιχείας, ήταν υπόθεση όχι ατομική αλλά ολόκληρης της πόλης⁶⁹. Εναλλακτικά μπορούσε να τον κακοποιήσει είτε με την εισαγωγή ραπανιών στον πρωκτό του, οπότε στο εξής τους αποκαλούσαν ονειδιστικά ευπροίκτους (ραφανίδωσις) είτε με την απόσπαση του ηβικού τριχώματος(παρατιλμόν).

Τις περισσότερες φορές βέβαια αποφαιζόταν ένας διακανονισμός ενώπιον μαρτύρων καθώς για έναν συγκαταβατικό σύζυγο, ένα τέτοιο αυτόφωρο έγκλημα μπορούσε ίσως να αποτελέσει ένα μέσο εκβιαστικής απόσπασης χρημάτων από τον εραστή της γυναίκας του. Είχε την δυνατότητα δηλαδή ο σύζυγος, να κρατήσει φυλακισμένο τον αποπλανητή έως ότου τον πλήρωνε ή του παρείχε εγγυητές για να εγγυηθούν την πληρωμή. Το χρηματικό αυτό ποσό ονομαζόταν μοιχάγρια.

Αν η γυναίκα που συλλαμβανόταν επ'αυτοφώρω σε παράνομη σεξουαλική πράξη ήταν ανύπαντρη, ο αδελφός ή ο πατέρας της είχε το δικαίωμα να την πουλήσει ως δούλη. Το παραπάνω ήταν πολύ σπάνιο «είτε γιατί η σοβαρότητα της ποινής λειτουργούσε

⁶⁹ Biscardi Arnaldo ,ό.π, σελ 174- 175.

αποτρεπτικά, είτε γιατί ο πατέρας δεν επιθυμούσε να δημοσιοποιηθεί το σκάνδαλο της οικογενείας του»⁷⁰. Τέλος στην περίπτωση του βιασμού, άμα η γυναίκα ήταν παρθένα, το δικαστήριο επέβαλλε στον βιαστή πρόστιμο 10 μινών, το δεκαπλάσιο δηλαδή του προστίμου που επιβαλλόταν στην περίπτωση, που η γυναίκα ήταν παντρεμένη.

ii. ΑΛΛΟΙ ΛΟΓΟΙ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ

Εκτός της μοιχείας υπήρχαν και άλλοι λόγοι οι οποίοι μπορούσαν να οδηγήσουν στην λύση ενός γάμου. Τέτοιοι λόγοι ήταν η καταδίκη του συζύγου σε ατιμία, η διγαμία και η φρενοβλάβεια. Επίσης σε περίπτωση που ένας από του δύο συζύγους επιβουλευόταν την ζωή του άλλου, ο Επώνυμος Άρχοντας θεωρούσε δικαιολογημένη την εγκατάλειψη του οίκου από τον κακοποιηθέντα σύζυγο. Τέλος ένας σημαντικός λόγος διάζευξης ήταν η στειρότητα της συζύγου ή η ανικανότητα του συζύγου. Κάθε ατθίδα λοιπόν, μπορούσε δικαιολογημένα να εγκαταλείψει τον ανίκανο για τεκνοποιία σύζυγο της καθώς ειδικά σε εκείνη την εποχή ο σκοπός της ύπαρξης της ήταν η απόκτηση παιδιών. Αντίστοιχα το ίδιο μπορούσε να κάνει και ο σύζυγος σε περίπτωση

⁷⁰ Sarah B. Pomeroy, ό.π,σελ 133

στεριρότητας της συζύγου του καθώς είναι λογικό να θέλει να αποκτήσει τέκνα ώστε να υπάρχουν άξιοι συνεχιστές του οίκου του.

ΣΤ) ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ

Τα αποτελέσματα του διαζυγίου θα μπορούσαμε να τα διακρίνουμε σε προσωπικά και σε περιουσιακά.

Σε προσωπικό επίπεδο, ένα διαζύγιο συνεπαγόταν σίγουρα μεταβολές της προσωπικής κατάστασης και των δύο συζύγων αλλά περισσότερο της γυναίκας, καθώς εκτός του ότι έπρεπε να εγκαταλείψει τον οίκο του άνδρα της και να επιστρέψει (στις περισσότερες περιπτώσεις) σε αυτόν του πατέρα της, όφειλε να αφήσει στον σύζυγο τα παιδιά που είχαν αποκτήσει μαζί κατά την διάρκεια του γάμου τους, δεδομένου ότι αυτά αποτελούσαν κατά κάποιο τρόπο «κτήμα του πατέρα τους»⁷¹

Σε περιουσιακό επίπεδο, το κυριότερο αποτέλεσμα του διαζυγίου ήταν η υποχρέωση του συζύγου να επιστρέψει στον οίκο της πρώην γυναίκας του, όλα τα προικώς αντικείμενα, κινητά και ακίνητα καθώς εάν δεν βάραινε αυτή η υποχρέωση τους συζύγους, ο γάμος θα είχε καταστεί γι' αυτούς μία επικερδής επιχείρηση αφού οι περισσότεροι, με την παραλαβή της προίκας ,θα χώριζαν την γυναίκα τους.

⁷¹ Παν. Δημάκης, ό.π, σελ 142.

Στην περίπτωση που η λύση του γάμου γινόταν με αποπομπή , ο σύζυγος όφειλε να επιστρέψει αμέσως την προίκα, διαφορετικά ήταν υποχρεωμένος να καταβάλει τόκους οι οποίοι ανέρχονταν στο 18% ετησίως.⁷² Επίσης για τους συζύγους που απέφευγαν να επιστρέψουν την προίκα, υπήρχε η δυνατότητα άσκησης κατ' αυτών δύο δικών. Της δίκης σίτου και της δίκης προικός. Στην πρώτη περίπτωση η γυναίκα ζητούσε ουσιαστικά μόνο την διατροφή της, ενώ στην δεύτερη και πιο δραστική , ζητούσε όλη την προίκα της καθώς και τους τόκους για ολόκληρο το χρονικό διάστημα που ο σύζυγος είχε καθυστερήσει να την επιστρέψει.

Στην περίπτωση που η λύση του γάμου γινόταν με απόλειψη, η γυναίκα που εγκατέλειψε τον συζυγικό οίκο δεν δικαιούνταν να παραλάβει αμέσως την προίκα της, αλλά όφειλε να περιμένει ένα χρονικό διάστημα ώστε ο πρώην άνδρας της να μπορέσει να την συγκεντρώσει. Αυτό γινόταν γιατί σε αυτή περίπτωση η λύση του γάμου ήταν ένα ξαφνικό γεγονός για τον σύζυγο και δεν θα ήταν δυνατό να απαιτηθεί από αυτόν να κρατάει σε όλη τη διάρκεια του γάμου τα χρήματα της προίκας στο σπίτι, έτσι ώστε να είναι σε θέση να τα επιστρέψει οποιαδήποτε στιγμή του ζητηθούν. Άλλωστε σε αυτή την περίπτωση, «η προίκα θα έπαυε να είναι παραγωγική... και προίκα που δεν αποδίδει καρπούς παύει κατ' ουσίαν να είναι προίκα»⁷³.

⁷² Παν. Δημάκης, ό,π σελ 143.

⁷³ Ό.π, σελ 143-144.

Στην μόνη ίσως περίπτωση που ο άνδρας μπορούσε να μην επιστρέψει την προίκα που είχε λάβει, ήταν λόγω μοιχείας από την πλευρά της γυναίκας⁷⁴.

9. ΕΠΙΚΛΗΡΟΣ

Από το σύνολο του γυναικείου πληθυσμού, μόνο για τις Ατθίδες μεριμνούσε η Αθηναϊκή πολιτεία ρυθμίζοντας ορισμένες οικογενειακές και τις περισσότερες κληρονομικές σχέσεις τους. Στα πλαίσια του αττικού κληρονομικού δικαίου ειδικότερα, οι γυναίκες παρουσιάζονται συχνά ως φορείς δικαιωμάτων. Στην εξ αδιαθέτου διαδοχή μάλιστα καλούνται στην κληρονομιά με αξιοσημείωτη συχνότητα.⁷⁵ Η κυριότερη όμως παρέμβαση της γυναίκας στον χώρο του κληρονομικού δικαίου είναι ασφαλώς το δικαίωμα της «επικλήρου».

Με τον όρο επίκληρος νοείται η κόρη που είχε αποκτηθεί από νόμιμο μόνο γάμο⁷⁶, η οποία κληρονομούσε προσωρινά όλη την περιουσία του πατέρα της με σκοπό να συμβάλει στην συνέχιση του οίκου του, στην περίπτωση που εκείνος πέθαινε χωρίς να έχει αποκτήσει γιο.

⁷⁴ 'Ο.π, σελ 182.

⁷⁵ Π.Δημάκης, Πρόσωπα και θεσμοί της Αρχαία Ελλάδας, σελ 25.

⁷⁶ Επειδή όμως στην Αρχαία Ελλάδα δεν απαγορεύονταν οι υιοθεσίες γυναικών θα μπορούσε να είναι και η εξ υιοθεσίας κόρη. Βλ. Π. Δ. Δημάκης, Στοιχεία αττικού δικαίου Ι... ό.π, σελ 293.

Το καθήκον και η αποστολή των επικλήρων ήταν η συνέχιση του πατρικού τους οίκου, μέσω της απόκτησης αρρένων τέκνων. Η συνέχιση των οίκων, αποτελούσε εκείνη την εποχή κύριο μέλημα όχι μόνο της Αθήνας, αλλά κάθε Ελληνικής πόλης. Αυτό συνέβαινε τόσο για οικονομικούς λόγους όσο και για θρησκευτικούς. Είναι γνωστή εξάλλου η θρησκευτικότητα των αρχαίων Ελλήνων, οι οποίοι έδιναν τεράστια σημασία σε κάθε θρησκευτική τελετή και ιδίως σε αυτές που λάμβαναν χώρα μέσα στον οίκο τους και αφορούσαν την λατρεία και την απόδοση τιμών στους εφέστιους θεούς. Επειδή όμως μόνο ο πατέρας και τα άρρενα τέκνα δικαιούνταν να τελούν τις σπονδές και τις θρησκευτικές λειτουργίες μέσα στον οίκο, στην περίπτωση που απεβίωνε ο πατέρας και δεν υπήρχαν αγόρια στην οικογένεια, οι εφέστιοι θεοί θα έμεναν χωρίς λατρεία, πράγμα απαράδεκτο για την εποχή εκείνη. Επίσης ο οίκος θα έπρεπε να προστατευτεί και από τους συγγενείς του αποβιώσαντα πατέρα, οι οποίοι σαν μοναδικοί κληρονόμοι θα κατελάμβαναν την περιουσία του. Γι αυτούς του λόγους ο νομοθέτης έσπευσε με τον θεσμό της επικλήρου να διορθώσει τα παραπάνω προβλήματα.

Την επίκληρο είχαν δικαίωμα να νυμφευθούν εκείνοι οι οποίοι θα κληρονομούσαν τον πατέρα της σε περίπτωση που θα πέθαινε άτεκνος. Πιο συγκεκριμένα : πρώτον, ο αδερφός του πατέρα της ορφανής, δηλαδή ο θείος της, δεύτερον, ο γιος του, δηλαδή ο πρώτος της εξάδελφος, τρίτον, ο γιος της αδερφής του πατέρα της και τέταρτον, οι αδερφοί του πατπού της επικλήρου και οι κατιόντες τους⁷⁷

⁷⁷ Παν. Δημάκης, «Στοιχεία αττικού δικαίου I,...», ό.π σελ 296.

Το δικαίωμα των εξ αίματος συγγενών του πατέρα της να την νυμφευθούν ήταν τόσο ισχυρό, ώστε ακόμα και στις περιπτώσεις που η επίκληρος είχε παντρευτεί πριν τον θάνατο του πατέρα της και δεν είχε αποκτήσει άρρενα τέκνα, το αττικό δίκαιο επέτρεπε την λύση του γάμου μέσω της «αφαίρεσης» προκειμένου να παντρευτεί τον στενότερο συγγενή του πατέρα της.

Ο γάμος αυτός δεν γινόταν όπως στις άλλες περιπτώσεις των Ατθίδων με «εγγύη», καθώς δεν υπήρχαν τα πρόσωπα εκείνα που εγγυούνταν για τις γυναίκες(δηλαδή ο πατέρας και ο αδερφός) αλλά με δικαστική απόφαση, την «επιδικασία». Η όλη διαδικασία ξεκινούσε μετά από αίτηση στον Επώνυμο Άρχοντα, που ονομαζόταν «λήξις»⁷⁸. Στην συνέχεια η αίτηση αυτή αντιγραφόταν σε ειδικό πινάκιο που βρισκόταν σε κοινή θέα και διαβαζόταν στην πρώτη μετά από την υποβολή συνέλευση της εκκλησίας του δήμου. Μετά από αυτό ο άρχοντας καλούσε όποιον πολίτη επιθυμούσε, να προβάλει τις ενστάσεις του και να καθορίσει τις δικές του σχετικά με την επίκληρο, αξιώσεις⁷⁹. Το παραπάνω θα μπορούσε να έχει τις εξής συνέπειες: είτε δηλαδή, να εμφανιστούν περισσότεροι διεκδικητές της επικλήρου(ειδικά άμα είχε σημαντική περιουσία), είτε σε σπάνιες περιπτώσεις, κανένας, οπότε και ο Επώνυμος Άρχοντας επιδίκαζε την επίκληρο στον αιτούντα.

Υπήρχαν όμως και περιπτώσεις επικλήρων που δεν είχαν καθόλου περιουσία επειδή προέρχονταν από την κατώτερη και

⁷⁸ Βάλια Ξενίδου Schild, ό.π., σελ 301.

⁷⁹ Π. Δ. Δημάκης, «Στοιχεία αττικού δικαίου I,...», ό.π σελ 301.

φτωχότερη αθηναϊκή τάξη και κανένας από τους συγγενείς τους δεν επιθυμούσε να τις νυμφευθεί. Τότε επενέβαινε η πολιτεία και υποχρέωνε τους «αγχιστεῖς»⁸⁰ να παντρευτούν την φτωχή επίκληρο, αλλιώς ήταν υποχρεωμένοι να της καταβάλουν ένα σεβαστό ποσό ως προίκα, προκειμένου να μπορέσει να βρει σύζυγο. Αξίζει να αναφερθεί ότι η σύναψη γάμου με φτωχή επίκληρο, θεωρούνταν από όλους πράξη αξιέπαινη, γεγονός που φαίνεται ξεκάθαρα στον λόγο του Ανδοκίδη, όπου τόσο ο ίδιος, όσο και ο Λέαγρος επέλεξαν να φερθούν σαν σωστοί άνδρες και συγγενείς, νυμφευόμενοι τις δύο ορφανές κόρες του Επιλύκου, ο οποίος πέθανε καταλείποντας χρέη.

Μετά την επιδικασία, ξεκινούσε η συνοίκηση του νέου ζεύγους με απώτερο σκοπό πάντα την γέννηση αρρένων τέκνων τα οποία με τη ενηλικίωση τους θα αναλάμβαναν τον οίκο του παππού τους. Ο αγχιστέας σύζυγος αναλάμβανε ως επικαρπωτής και μόνο την περιουσία της επικλήρου γιατί όπως και στις περιπτώσεις σύστασης προίκας, έτσι και εδώ, ο σύζυγος αναλάμβανε την διαχείριση και κάρπωση των περιουσιακών στοιχείων της συζύγου του, δεν αποκτούσε όμως κυριότητα πάνω σε αυτά. Όχι μόνο ο σύζυγος όμως, αλλά και η ίδια η επίκληρος ήταν μόνο προσωρινά κυρία της περιουσίας του πατέρα της καθώς δεν αποτελούσε παρά το μέσο για την μεταβίβαση της πατρικής περιουσία στον γιό της, τον συνεχιστή του οίκου.⁸¹ Ο σύζυγος, παρέδιδε την περιουσία σε αυτόν αμέσως μετά την ενηλικίωση του, χωρίς καμία λογοδοσία. Ο

⁸⁰ Με τον όρο «αγχιστεῖς», υποδηλώνονται οι εξ αίματος συγγενείς και όχι εκείνοι τους οποίους εννοούμε εμείς σήμερα όταν χρησιμοποιούμε τον όρο αυτό., βλ. Π. Δ. Δημάκης, «Στοιχεία αττικού δικαίου I,...», ό.π σελ 296.

⁸¹ Παν. Δημάκης, «Στοιχεία αττικού δικαίου I,...», ό.π σελ 305.

γιός μετά από αυτό είχε μόνο μία υποχρέωση, να καταβάλει τα έξοδα διατροφής της μητέρας του στον σύζυγό της, καθώς αφού πήρε όλη την περιουσία, η μητέρα του δεν μπορούσε να αντιμετωπίσει τα βάρη του γάμου, δεδομένου ότι δεν είχε προσφέρει προίκα. Άμα η επίκληρος αποκτούσε πάνω από έναν γιο, συνεχιστής του οίκου θεωρούνταν ο πρωτότοκος . Οι υπόλοιποι γιοι βέβαια παρέμεναν στον οίκο αλλά αυτός ήταν ο συνεχιστής και διαχειριστής της περιουσίας του πατρός του.

Τέλος, είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι οι επίκληροι τύγχαναν ιδιαίτερης μέριμνας από τους άρχοντες της πόλης ,οι οποίοι προστάτευαν τα δικαιώματά τους. Το σημαντικότερο ήταν η «γραφή κακώσεως επικλήρων»⁸²,η οποία ασκούνταν κατά του επιτρόπου ή του συζύγου, όταν αυτοί παραμελούσαν τα καθήκοντά τους που προέβλεπε το οικογενειακό δίκαιο (ο επίτροπος ήταν εκείνος που όριζε η πόλη σε περίπτωση που ο σύζυγος πέθαινε ,έχοντας. αφήσει την γυναίκα του έγκυο). Επίσης, όπως πληροφορεί ο Πλούταρχος, μέσα στα καθήκοντα των συζύγων περιλαμβανόταν και η επιτέλεση του συζυγικού καθήκοντος τουλάχιστον τρεις φορές το μήνα. Αυτό είναι λογικό, καθώς, όπως ήδη ειπώθηκε, σκοπός του θεσμού αυτού ήταν η απόκτηση τέκνων και ειδικότερα αρρένων. Δεν μπορούσε λοιπόν ο αγχιστεύς σύζυγος να καρπώνεται την περιουσία και να αδιαφορεί για το αν θα υπάρξουν συνεχιστές του οίκου της γυναίκας του.

Την επίβλεψη και την προστασία των δικαιωμάτων των επικλήρων και γενικότερα των οίκων όπως ήδη αναφέρθηκε, η πόλη την είχε αναθέσει στον Επώνυμο Άρχοντα. Αυτός όφειλε να ασχολείται με

⁸² Παν. Δημάκης, ό.π σελ 307

τις επικλήρους και μάλιστα, αν δεν ανάγκαζε τους αγχιστείς να τηρούν τις υποχρεώσεις τους απέναντι τους, ο ίδιος είχε να αντιμετωπίσει ποινή χιλίων δραχμών⁸³.

10. ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ

Κάθε Αθηναίος μπορούσε να έχει, κατά ένα τρόπο, τρεις γυναίκες: τη σύζυγό του (δάμαρ) για να αποκτά από αυτήν νόμιμους γιους, την παλλακίδα του (παλλακή) για την καθημερινή περιποίηση του σώματος, μ' άλλα λόγια να έχει μαζί της σταθερές σεξουαλικές σχέσεις και τέλος μια εταίρα για πνευματική και σωματική απόλαυση (ηδονής ένεκα)⁸⁴. Αυτή η τριχοτόμηση της προσφοράς των γυναικών στις σχέσεις τους με τους άνδρες, δημιουργούσε βέβαια όχι λίγα προβλήματα, σχετικά κυρίως με την ανάγκη καθορισμού των ορίων του ρόλου της παλλακίδας. Πράγματι στην καθημερινή πρακτική η σχέση του άνδρα με την παλλακίδα του (που μερικές φορές γινόταν δεκτή και μέσα ακόμη στον συζυγικό οίκο) ήταν κατ' ουσία ανάλογη με την σχέση συζύγων και υποχρέωνε την παλλακίδα να είναι πιστή ακριβώς σαν να ήταν σύζυγος αυτού που την συντηρούσε.

Πάντως, αντίθετα από ότι συχνά λέγεται, τα παραπάνω δεν σημαίνουν ότι το αθηναϊκό δίκαιο αναγνώριζε την διγαμία όπως θα

⁸³ Ό.π, σελ 308.

⁸⁴ Δημοσθένης, Κατά Νεαίρας, 122.

μπορούσε να υποστηριχθεί με βάση μια φράση του Διογένη του Λαέρτιου. Γράφει ο Διογένης ο Λαέρτιος, ότι οι Αθηναίοι «λόγω ελλείψεως ανδρών στην πόλη και για να αυξήσουν τον πληθυσμό της εξέδωσαν νόμο σύμφωνα με τον οποίο ένας άνδρας μπορούσε να παντρευτεί μεν μία Ατθίδα, αλλά δικαιούνταν να αποκτήσει νόμιμα παιδιά και από άλλη»⁸⁵.

Η φράση αυτή θεωρήθηκε ως απόδειξη ότι το αθηναϊκό δίκαιο αποδεχόταν έστω και προσωρινά και έστω και υπό έκτακτες συνθήκες, τη διγαμία. Φαίνεται μάλιστα ότι τρεις γνωστοί Αθηναίοι, ο γιος του Ιππόνικου, ο Σωκράτης(που εκτός από την δύστροπη Ξανθίππη, είχε και μια δεύτερη γυναίκα που την έλεγαν Μυρτώ) και ο Ευριπίδης είχαν παιδιά από δύο γυναίκες.⁸⁶ Εξετάζοντας καλύτερα τα πράγματα θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι σήμαινε κάτι τελείως διαφορετικό. Ακριβέστερα σήμαινε ότι οι Αθηναίοι αναγνώριζαν απλώς στα παιδιά που γεννιούνταν εκτός του γάμου ένα κάποιο status. Με άλλα λόγια ρύθμιζαν νομοθετικά το θεσμό των παλλακίδων και τις τοποθετούσαν, αν όχι πλάι στις νόμιμες συζύγους, πάντως όμως σε ένα επίπεδο όχι ιδιαίτερα διαφορετικό. Δέχτηκαν επίσης την ύπαρξη και ενός είδους ιεραρχίας μεταξύ των δύο σταθερών σχέσεων που ένας άνδρας μπορούσε να έχει με το άλλο φύλο.⁸⁷

Πολλοί Αθηναίοι λοιπόν, είχαν μία παλλακή, χωρίς γι' αυτό να έχουν διώξει τη νόμιμη γυναίκα τους. Αυτές οι παλλακίδες, μπορούσαν να είναι ή Αθηναίες, ή δούλες, ή ξένες ελεύθερες. Η

⁸⁵ Διογένης Λαέρτιος, 2,2,6.

⁸⁶ Αριστοφάνης, Λυσιστράτη, στιχ 591-597.

⁸⁷ Eva Cantarella, Οι γυναίκες της Αρχαίας Ελλάδας ,σελ 94-96.

παλλακίδα, μια εύκολη λεία για τον άνδρα, τον διασκέδαζε, τον υπηρετούσε και του έκανε και παιδιά.⁸⁸

Ωστόσο μπορούμε να αμφιβάλλουμε αν τις αναγνώριζε ο νόμος και η κοινή γνώμη σύμφωνα με τις πληροφορίες που δίνουν οι ρήτορες οι οποίοι μιλούν για αυτές. Πάντως αν όχι οι νόμοι, τα ήθη, ήταν πολύ ανεκτικά σε αυτό το θέμα.

Αλλά ο κύκλος των σχέσεων αυτών δεν έκλεινε με τις παραπάνω δύο περιπτώσεις. Πέρα από τη σύζυγο και την παλλακίδα ο Αθηναίος μπορούσε να έχει κοντά του και μία τρίτη γυναίκα που, αν και δεν ήταν δεμένη μαζί του με σταθερά οπωσδήποτε δεσμό, δεν ήταν πάντως και μια συνοδός της στιγμής. Οι τρίτες αυτές γυναίκες ήταν οι εταίρες.⁸⁹

Ο θεσμός αυτός, ως αφύσικη μορφή διαφυγής του άνδρα από την θεσμοθετημένη μονογαμία, ήρθε στην Αθήνα από την Ιωνία, ριζώνοντας σ' αυτήν και σε όλες τις ελληνικές πόλεις. Με τις συζύγους-νοικοκυρές και με τις υπηρέτριες-παλλακίδες, οι άρρενες Αθηναίοι δεν μπορούσαν να καλύψουν το αρμονικό τρίπτυχο φυσική-πνευματική-ψυχική έλξη, που συνθέτει τον τέλειο έρωτα. Δημιούργησαν λοιπόν, ή έστω άφησαν να δημιουργηθούν οι εταίρες. Με χαρά τις είδαν να κυριαρχούν στην πνευματική και την κοινωνική ζωή, ακόμη και να επιβάλλονται σε αυτούς, τους κατά τεκμήριο κυρίους, γιατί έτσι απέκτησαν το είδος που τους έλειπε,

⁸⁸ Robert Flaceliere, ο Δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων, Αθήνα 1991, σελ 98.

⁸⁹ Παν. Δημάκης, Πρόσωπα και θεσμοί της αρχαίας Ελλάδας, ό.π ,σελ 75.

χωρίς να αναγκαστούν να προχωρήσουν στην χειραφέτηση των νόμιμων υπηρετριών τους.⁹⁰

Η εταίρα, αντίθετα απ' ότι συμβαίνει με την πόρνη, είναι μία γυναίκα με μόρφωση και με πνευματική-καλλιτεχνική-αισθητική καλλιέργεια, που μπορεί άφοβα να συναναστραφεί την αρσενική ιντελιγκέντσια, αλλά και να διαλέξει όποιον εκείνη θέλει για την κλίνη της, αφού ανταμειφτεί για τα θέλγητρα της με τέτοια δώρα, που θα έκαναν μια σύζυγο να χλομιάσει. Όπως γίνεται αντιληπτό, πρόκειται για ένα προνόμιο μόνο για την άρχουσα τάξη. Φιλόσοφοι και ποιητές, ολυμπιονίκες και μουσικοί, γλύπτες και αρχιτέκτονες, ζωγράφοι, αποδύονται μεταξύ τους σε άμιλλα ή και σε σκληρές συγκρούσεις, για την τιμή και την ευχαρίστηση μιας νύχτας με μια διάσημη εταίρα. Θρυλικά είναι τα συμπόσια της χρυσής αθηναϊκής νεολαίας, αλλά και των μεγαλύτερων ηλικιών, με εταίρες. Πολλοί τις ερωτεύονται με πάθος, όχι για μια νύχτα. Αλλά για μια ζωή.⁹¹

Οι εταίρες ζούσαν ελεύθερα και εξουσίαζαν εκείνες, με το δικό τους τρόπο τους άνδρες. Μορφωμένες, περισσότερο από τις γυναίκες που προορίζονταν για γάμο, καλούνταν να συνοδεύσουν επαγγελματικά τους άνδρες σε χώρους στους οποίους ούτε οι γυναίκες, ούτε οι παλλακίδες τους, μπορούσαν να τους ακολουθήσουν. Αποτελούσαν ένα είδος αντίδοτου, που είχε μεν περιορίσει τις γυναίκες στους γυναικωνίτες, δεν έπαυε όμως να πιστεύει ότι η συντροφιά ορισμένων απ' αυτές ήταν χρήσιμη για να διανθίζουν τις κοινωνικές τους συναναστροφές και τις συζητήσεις

⁹⁰ Θ. Καρζής, ό.π σελ .193.

⁹¹ Ο.π, σελ .193-194.

που οι νόμιμες γυναίκες τους όχι μόνο δεν είχαν το δικαίωμα αλλά και δεν ήταν σε θέση να κάνουν.⁹²

Είναι βεβαιωμένο ότι όλη η υψηλή κοινωνία στην Αθήνα των κλασικών χρόνων θεωρούσε τη σχέση με μία ή περισσότερες εταίρες ως μια μορφή ανώτερης σεξουαλικής απόλαυσης, συνδυασμένης ενίοτε και με πνευματικές ικανοποιήσεις.

Η βασική διάκριση μεταξύ γυναίκας-συζύγου και γυναίκας-εταίρας στην κλασική περίοδο σχηματοποιείται όσο και περιγράφεται από τον υποχρεωτικό ή όχι χαρακτήρα της σχέσης. Τη μεν γυναίκα-σύζυγο υποχρεούται κανείς να έχει ως σύντροφο δια βίου, τη δε γυναίκα-εταίρα περιστασιακά και κατά την, συχνά αυθαίρετη, βούληση του. Πέρα από την ισοβιότητα της γυναίκας-συζύγου, υπήρχε με τις εταίρες η διαφορά ότι, ενώ δεν επιτρεπόταν η διγαμία, η εταιρική συμβίωση μπορούσε να εξελιχθεί σε μορφή ταυτόχρονης συνύπαρξης περισσότερων σχέσεων. Έτσι για τον λογογράφο Υπερείδη μαρτυρείται ότι διατηρούσε ταυτόχρονα τρεις σχέσεις με επώνυμες εταίρες. Τη γνωστή στην Αθήνα ως πανάκριβη Μυρίνη, την Αρισταγόρα και τη Φίλα. Και σημειώνεται από τον Robert Flaciliere : «τη μεν πρώτη την είχε εγκαταστήσει ο Υπερείδης στο σπίτι του στη Αθήνα, τη δεύτερη στο σπίτι του στον Πειραιά, και την τρίτη στην ιδιοκτησία του της Ελευσίνας. Έπρεπε βέβαια να κερδίζει πολλά χρήματα για να διατηρεί ταυτόχρονα όλες αυτές τις ερωμένες του»⁹³

⁹² Eva Cantarella, ό.π ,σελ. 96.

⁹³ Στέφανος. Ι..Δελικωστόπουλος, ό.π σελ . 181-183.

Έτσι, βλέπουμε πολλούς να ερωτεύονται με πάθος και όχι για μια νύχτα. Ο Αριστοτέλης απέκτησε τον γιο του Νικόμαχο από την εταίρα Ερπυλλίδα, που την αγάπησε μέχρι τον θάνατο του. Με εταίρα απέκτησε παιδιά και ο ρήτορας Δημοσθένης. Ο Πλάτωνας ερωτεύτηκε την μικρασιάτισσα εταίρα Αρχεάνασσα, για την οποία συνέθεσε κι ένα ωραίο επίγραμμα.⁹⁴

Ο κυνικός Διογένης, που οι σύγχρονοι του αρσενικοί τον έτρεμαν για το τρομερό πνεύμα του και την γλώσσα του, θα γελοιοποιηθεί από την Κορίνθια Λαΐδα, που την ικέτευε για έρωτα κι εκείνη, μια ασέληνη νύχτα, του έστειλε στην θέση της την πιο άσχημη σκλάβα της. Όλη η Αθήνα διασκέδασε με το πάθημα του κακεντρεχή φιλόσοφου.

Η Φρύνη, ψευδώνυμο της Μνησαρέτης, από τις Θεσπιές της Βοιωτίας, είναι η πιο διάσημη από τις εταίρες του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Η πιο διάσημη, η πιο ωραία, αλλά και η πιο επικίνδυνη, αφού ο σατιρικός ποιητής Αναξίλας την παρομοιάζει με Χάρυβδη, που καταπίνει τον πλοιοκτήτη μαζί με ολόκληρο το καράβι του. Οι σπουδαιότεροι Αθηναίοι υπήρξαν εραστές της και προσωπικοί φίλοι της, συχνάζοντας στο μέγαρο της και συζητώντας μαζί της φιλοσοφικά ή καλλιτεχνικά ζητήματα σαν ίσοι προς ίσους. Πόζαρε στον Πραξιτέλη για ένα από τα περίφημα γλυπτά του, την Αφροδίτη της Κνίδου, πρόσφερε στον Απελλή την έμπνευση για την Αναδυομένη Αφροδίτη, όταν, στην γιορτή του Ποσειδώνα, πέταξε όλα της τα ρούχα και προχώρησε γυμνή στη θάλασσα, αφήνοντας άφωνα τα πλήθη των πιστών. Επίσης αποθανάτισε με την πολύκροτη δίκη της τον ρήτορα Υπερείδη,

⁹⁴ Θ. Καρζής, ό.π.,σελ. 194.

που είχε τη φαινή ιδέα, για να τη σώσει από την βέβαιη καταδίκη, να απελευθερώσει ξαφνικά την ακαταμάχητη ακτινοβολία του στήθους της μπροστά στους άρρενες δικαστές. Πάμπλουτη από τα δώρα των εραστών της και παραζαλισμένη από τις κολακείες των μεγάλων, η Φρύνη ξεπέρασε κάποια στιγμή τα όρια της ματαιοδοξίας, όταν προθυμοποιήθηκε να χρηματοδοτήσει την ανέγερση των τειχών της Θήβας, με τον όρο πως οι Θηβαίοι θα τους εντοίχιζαν την επιγραφή : «γκρεμίστηκαν από τον Αλέξανδρο, ξαναχτίστηκαν από την εταίρα Φρύνη». Οι Θηβαίοι, τελικά, δεν δέχτηκαν, αλλά η ματαιοδοξία της εταίρας ικανοποιήθηκε με άλλο τρόπο, αφού οι συμπατριώτες της Θεσπιείς έστησαν στους Δελφούς ένα χρυσό άγαλμά της, έργο του Πραξιτέλη, ανάμεσα στα αγάλματα των δύο βασιλιάδων, του Μακεδόνα Φίλιππου και του Σπαρτιάτη Αρχίδαμου και κανείς δε βρήκε σε αυτό τίποτα το αφύσικο εκτός από τον κυνικό φιλόσοφο Κράτη, που σχολίασε : «αυτό είναι ένα μνημείο του αίσχους της Ελλάδας».⁹⁵

Παρά το γεγονός ότι οι εταίρες έμεναν στο περιθώριο της οικογενειακής ζωής, και κατά ένα τρόπο έξω από την κοινωνική ιεραρχία, αν σκεφτούμε ότι η νόμιμη σύζυγος δεν είχε άλλες κοινωνικές αρμοδιότητες, εκτός από το ιερό καθήκον να εξασφαλίσει γνήσιους απογόνους στον άνδρα, οι εταίρες απολάμβαναν πολύ περισσότερα προνόμια.

Αυτή λοιπόν ήταν η εταίρα, η τρίτη γυναίκα του Αθηναίου, με την οποία είχε σχέσεις που αν και δεν ήταν αποκλειστικές, δεν ήταν και τελείως συμπτωματικές. Η εταίρα ήταν μια σύντροφος από την

⁹⁵ Θ. Καρζής, ό.π σελ. 194-196.

οποία οι άνδρες ζητούσαν (επί πληρωμή βέβαια) την εύνοιά της (σωματική και πνευματική). Πρόκειται για σχέση τελείως διαφορετική από αυτήν που είχε κάποιος με την γυναίκα του ή με μία πόρνη.⁹⁶

Ύστερα από αυτά δε θα ήταν υπερβολή να συμπεράνουμε ότι, στην αρχαία Αθήνα, ο μόνος τρόπος για να διακριθεί μια γυναίκα από τους άνδρες ήταν να ασκήσει το επάγγελμα της εταίρας. Διαφορετικά ζούσε και πέθαινε απαρατήρητη, στον γυναικωνίτη, χωρίς ν' αφήσει πίσω της κανένα άλλο ίχνος εκτός από τα παιδιά της.⁹⁷

11. ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΠΟΡΝΕΙΑ

Στο εμπόριο της γυναικείας σάρκας, επόμενη κατηγορία ήταν οι πόρνες, θεσμοθετημένες στην Αθήνα με τη Σολώνεια νομοθεσία, το 594 π.χ. Κηρύσσοντας νόμιμη την πορνεία, ο Σόλωνας αγόρασε σκλάβες και τις εγκατέστησε στα πρώτα σπίτια αγοραίου έρωτα, τα πορνεία, που το καθένα τους είχε έναν ιδιοκτήτη, υπεύθυνο απέναντι στις αρχές, τον πορνοβοσκό. Ο ιδιοκτήτης πλήρωνε φόρο με βάση τα εισοδήματά του, το πορνικόν τέλος, που αρμόδιοι για την είσπραξη του ήταν οι πορνοτελώνες, ειδικοί κρατικοί υπάλληλοι. Οι τιμές εισόδου καθορίζονταν από τους

⁹⁶ Eva Cantarella, ό.π,σελ . 97.

⁹⁷ Θ. Καρζής , ό.π, σελ. 204.

επίσης ειδικούς αγορανόμους. Την ευθύνη της ευταξίας σ' αυτά είχαν οι αστυνόμοι, εκπρόσωποι της πολιτείας με γενικότερη εποπτεία στα δημόσια ήθη, καθώς και δικαίωμα διαιτησίας στις φιλονικίες.⁹⁸

Οι γυναίκες των οίκων αυτών ανήκαν στην ιδιοκτησία του κυρίου τους και ήταν δουλικής καταγωγής, προορισμένες από την παιδική τους ηλικία για το επάγγελμα αυτό ή είχαν εκπέσει σε δουλεία λόγω έκθεσης ή λόγω αρπαγής από πειρατές . Οι γυναίκες αυτές είχαν υψηλότερη κάπως θέση σε σχέση με εκείνες των δημόσιων οίκων.

Στις περισσότερες των περιπτώσεων οι πόρνες ήταν δούλες. Αν και δεν ασκούσαν επάγγελμα απαγορευμένο από τους νόμους, υπόκεινταν όμως σε αυστηρή κριτική από μέρους της κοινωνίας. Πάντως οι νόμοι της πόλης τις λάμβαναν υπόψη σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις :πρώτα όταν καθόριζαν το ανώτερο ποσό αυτού που οι πόρνες δικαιολογούνταν να παίρνουν ως αμοιβή και δεύτερο όταν η πόλη ζητούσε να εισπράξουν φόρο επί του εισοδήματός τους.⁹⁹

⁹⁸ Θ. Καρζής , ό.π σελ . 200.

⁹⁹ Eva Cantarella, ό.π , σελ 97.

12. ΤΟ ΠΛΕΟΝΕΚΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΝΔΕΙΑΣ: ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΩΝ ΦΤΩΧΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Η απομόνωση στον γυναικωνίτη παρουσίαζε όμως και μια άλλη πλευρά. Δεν αφορούσε το σύνολο των γυναικών. Δεν αφορούσε δηλαδή όσες ήταν φτωχές και δεν διέθεταν μεγάλο σπίτι με δούλους. Οι γυναίκες αυτές, που αριθμητικά ήταν οι περισσότερες, λόγω της κατώτερης κοινωνικής τους τάξης δεν απασχολούσαν ιδιαίτερα την Αθηναϊκή κοινή γνώμη. Έτσι απολάμβαναν μια σχετική ελευθερία και μπορούσαν να κυκλοφορούν καθημερινά στους δρόμους και να προμηθεύονται τα απαραίτητα τρόφιμα για τη συντήρηση της οικογένειάς τους, και γενικότερα να κάνουν τα ψώνια τους. Χωρίς αμφιβολία πρόκειται «για την ελευθερία της φτώχειας». Φυσικά, αυτή η ελευθερία δεν ήταν κοινωνική κατάκτηση των γυναικών, ώστε να αξιολογείται ως τέτοια, ωστόσο αποτελούσε μια υπαρκτή κοινωνική πραγματικότητα. Η ελευθερία αυτή είχε και ουσιαστικότερες επιπτώσεις σε σχέση με τις προσωπικές επιλογές των ατόμων που ανήκαν στις φτωχές τάξεις. Μετέτρεπε το θεσμό του γάμου από θεσμό οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής σε σχέση, στην οποία μπορούσαν να κυριαρχήσουν τα προσωπικά συναισθήματα.

Αναμφίβολα, το ερωτικό στοιχείο, για να υπάρξει, προϋποθέτει προσωπική επαφή και επικοινωνία. Την σχετική δυνατότητα προφανώς αποκτούσαν οι φτωχές κυρίως γυναίκες, που σύχναζαν, όπως αναφέρθηκε, έξω από τη φυλακή του γυναικωνίτη, στους δρόμους και τις αγορές της πόλης¹⁰⁰.

¹⁰⁰ Στέφανος. Ι..Δεληκωστόπουλος, ό.π σελ 177-179.

Έτσι , μόνο οι γυναίκες που ανήκαν στις φτωχότερες τάξεις κυκλοφορούσαν με μεγαλύτερη ελευθερία μεταξύ των ανδρών, καθώς πήγαιναν στην αγορά για να πουλήσουν ψωμί ή λαχανικά. Παρόμοια ελευθερία είχαν οι γυναίκες των αγροτών που εργάζονταν, εκτός των Αθηνών, στους αγρούς μαζί με τους άνδρες τους ή που έφερναν στην αγορά ζώα για πούλημα.¹⁰¹

¹⁰¹ Eva Cantarella, ό.π ,σελ 89.

Γ. ΣΠΑΡΤΗ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εικόνα που η ιστορία μας έχει παραδώσει για τους Σπαρτιάτες και τις Σπαρτιάτισσες είναι μία εικόνα αξεπέραστης ευψυχίας. Είναι γεγονός ότι χωρίς την ευψυχία δεν θα μπορούσε να επιβιώσει όσο επιβίωσε, μια δωρική φυλή εξαιρετικά ολιγάριθμη και περικυβερτισμένη, είτε από γείτονες που την αντιπαθούσαν, είτε από υποτελείς που την μισούσαν.

Ατελείωτες είναι οι ιστορίες που κυκλοφορούσαν στους άλλους Έλληνες για την ευψυχία των γυναικών της Σπάρτης. Εκπαιδευμένες κιόλας από την υποχρεωτική θανάτωση των νεογέννητων παιδιών τους, αν συνέβαινε να μην είναι αρτιμελή, άλλες απ' αυτές σκοτώνουν τους γιους τους που δείλιασαν μπροστά στον εχθρό και άλλες τρέχουν στο πεδίο της μάχης, πάνω από το πτώμα του μοναχογιού τους, να μετρήσουν τις πληγές του, αν τον τιμούν ή τον ατιμάζουν. Και μετά, είτε να βαδίζουν περήφανα επικεφαλής της πομπής, είτε να κλείνονται στα σπίτια τους για να κρύψουν την ντροπή τους.

Ο ρίψασπις είναι ένα πρόσωπο εντελώς απαράδεκτο από την μάνα του και το περίφημο ή ταν ή επί τας, διατηρεί ολοζώντανη τη σημασία του, που επιβεβαιώνεται από πλήθος παραδειγμάτων. Όλη η Ελλάδα πληροφορήθηκε την περίπτωση της μητέρας του Πausanias, που θέλησε να βάλει με τα χέρια της το πρώτο λιθάρι στην είσοδο του ναού όπου ο γιος της είχε καταφύγει ως ικέτης, για

να την χτίσουν και να τον εγκαταλείψουν εκεί, να πεθάνει της πείνας ή εκείνης που έγγραψε στον γιό της μαθαίνοντας πως είχε δειλιάσει στην μάχη : « Λέγονται άσχημα πράγματα για σένα, είτε να πάψουν να λέγονται, είτε να πάψεις να ζεις». Επίσης χαρακτηριστικές είναι και άλλες περιπτώσεις όπως αυτή της μητέρας του Βρασίδα, που όταν οι Θρακιώτες της έφεραν την είδηση του δοξασμένου θανάτου του και έλεγαν ότι ποτέ η Σπάρτη δεν είχε βγάλει άλλον σαν αυτόν, αποκρίθηκε : « Φίλοι, ναι μεν ο γιος μου ήταν εκλεκτός, αλλά η Σπάρτη έχει πολλούς καλύτερους του», καθώς και η περίπτωση μιας άλλης μητέρας που παρότι έχασε και τα πέντε παιδιά της κατά την διάρκεια της μάχης, δέχτηκε τα νέα αυτά με ευχαρίστηση όταν πληροφορήθηκε ότι η χώρα της είχε θριαμβεύσει.

Έχοντας αποκτήσει τις γυναίκες που ήθελε, όπως τις ήθελε, η στρατοκρατία της Σπάρτης τους φερόταν με τρόπο που εκδήλωνε την απόλυτη ευαρέσκειά της. Σε καμία άλλη ελληνική πόλη το γυναικείο φύλο δεν υπήρξε τόσο σεβαστό, τιμημένο και ελεύθερο. Ο λόγος της γυναίκας είχε επιρροή, οι απόψεις της ακούγονταν με προσοχή, οι συμβουλές της συχνά εφαρμόζονταν από τους άρρενες, οι οποίοι πάντως είχαν το προνόμιο της τελικής απόφασης και όταν ο στρατός έλειπε σε εκστρατείες, οι γυναίκες ουσιαστικά ασκούσαν την εξουσία. Γι αυτό και μια καταπιεσμένη Ελληνίδα είπε κάποτε στην Σπαρτιάτισσα Γοργώ: «Είσαστε οι μόνες γυναίκες στον κόσμο που μπορείτε και κυβερνάτε τους άντρες» για να πάρει όμως, αμέσως, την αλαζονική απάντηση : «Ναι, γιατί είμαστε οι μόνες που γεννάμε άντρες.»

Τα κορίτσια της Σπάρτης μεγάλωναν στο σπίτι, αλλά το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας το περνούσαν έξω, στον ανοιχτό αέρα, στα γυμναστήρια και στις μεγάλες υπαίθριες γιορτές. Με μία τέτοια φυσική υγιεινή ζωή, δεν είναι περίεργο που οι Σπαρτιάτισσες φημίζονταν στον αρχαίο κόσμο για τη φρεσκάδα τους, την ομορφιά τους και το καλοσχηματισμένο, αθλητικό κορμί τους. Στη Λυσιστράτη του, ο Αριστοφάνης βάζει το θαυμασμό τους για τις Σπαρτιάτισσες στο στόμα των γυναικών της Αθήνας, που τις παρουσιάζει γοητευμένες από τη ρωμαλέα ομορφιά της Λαμπιτώ, μιας από τις «συνωμότριες» της σεξουαλικής απεργίας με στόχο το σταμάτημα του πολέμου.

Γαλουχημένες με την αντίληψη ότι ένα πλούσιο ρούχο χαλούσε την ομορφιά τους, οι γυναίκες της Σπάρτης δεν φορούσαν κοσμήματα και περιορίζονταν στον κοντό δωρικό σχιστό χιτώνα, ο οποίος δεν είχε μανίκια και ήταν ανοιχτός από την μια μεριά, παρουσιάζοντας γυμνό σε κάθε βήμα όλο το πλευρό αυτής που το φορούσε από τον ώμο μέχρι την φτέρνα. Για τους θαυμαστές της Σπάρτης, η εύκολη γύμνια των κοριτσιών δεν είχε τίποτα το αισχρό, για τους αντιλάκωνες όμως, τα πράγματα δεν ήταν έτσι, αφού θεωρούσαν ότι η γύμνια πορευόταν χέρι χέρι με την ακολασία. Η ονομασία «φαινομηρίδες» από το γεγονός ότι φαίνονταν οι μηροί τους, είναι ένας χαρακτηρισμός ο οποίος θα χρησιμοποιηθεί αρκετά από τους εχθρούς του Σπαρτιατικού τρόπου ζωής.

Δυναμική, όμορφη, γυμνασμένη, με σεβαστή άποψη μέσα στην Σπαρτιατική κοινωνία, φημισμένη για την ευψυχία της και για το ότι έβαζε το καλό της πατρίδας της πιο πάνω ακόμα και από τα ίδια της τα παιδιά και με μοναδικό σκοπό της την τεκνοποιία ώστε να

προσφέρει στην πόλη πολεμιστές, η Σπαρτιάτισσα είναι μια ειδική και άκρως ενδιαφέρουσα περίπτωση γυναίκας ,την οποία θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε στην συνέχεια της παρούσας εργασίας.

2. ΕΚΘΕΣΗ

Στο πέρασμα τόσων αιώνων αλλά ακόμα και σήμερα έχει γίνει πολύς λόγος και συζήτηση για την γέννηση των παιδιών στην Σπάρτη και κυρίως για την τύχη των παιδιών τα οποία είχαν κάποια σωματική δυσπλασία ή κάποιο πρόβλημα υγείας.

Είναι γνωστό, ότι η αντίληψη της πόλης της Σπάρτης εκείνης της εποχής, ήθελε τα άτομα που την απάρτιζαν να είναι εύρωστα και υγιή, ικανά για να χρησιμοποιηθούν είτε για στρατιωτική χρήση, αν επρόκειτο για άνδρες ή για να γεννήσουν υγιή και δυνατά παιδιά, αν επρόκειτο για γυναίκες. Με μια τέτοια αντίληψη είναι προφανές, ότι η γέννηση βρεφών με ανίατες ασθένειες ή σωματικές δυσμορφίες συνιστούσε «μιαρή» πράξη ενάντια στην πόλη και τους θεσμούς της, σε μία πόλη που χαρακτηριζόταν από ένα είδος στρατιωτικής ευγονίας και όπου αν το αγόρι δεν μπορούσε να πολεμήσει και να λάβει μέρος σε στρατιωτικές αποστολές και το κορίτσι να γεννήσει όσο το δυνατόν περισσότερους στρατιώτες μόνο ως παράσιτα και μιάσματα της πόλης θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν.

Το αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν τα άρρωστα και δύσμορφα παιδιά να θανατώνονται. Από ιστορικές πηγές έχουν καταγραφεί τα ονόματα του Καιάδα και των Αποθετών που ακόμα και σήμερα δεν έχει διαπιστωθεί αν πρόκειται για δυο διαφορετικά βάραθρα ή για το ίδιο, όπου έριχναν ή εναπέθεταν τα βρέφη που δεν θα μπορούσαν να προσφέρουν στην πόλη. Σε αντίθεση με την Αθήνα και άλλες ελληνικές πόλεις της εποχής που το φαινόμενο της έκθεσης και εγκατάλειψης παιδιών ήταν γενικότερο και αφορούσε και υγιή παιδιά, στην Σπάρτη η έκθεση περιοριζόταν μόνο στα άρρωστα και δύσμορφα εκ γενετής παιδιά.

Μία ενδιαφέρουσα πληροφορία σχετικά με τα νεογέννητα βρέφη στη Σπάρτη, μας δίνεται στον «Λυκούργο» του Πλουτάρχου¹⁰², όπου φαίνεται ότι οι Σπαρτιάτες δεν φάσκιωναν τα βρέφη όπως γινόταν στην Αθήνα και εκτός αυτού τα έπλεναν με κρασί αντί με νερό. Η πρακτική αυτή εφαρμοζόταν ενδεχομένως, επειδή λόγω του οινοπνεύματος και της έλλειψης φασκιών τα παιδιά θα εμφάνιζαν ευκολότερα και νωρίτερα τυχόν νοσήματα και προβλήματα που είχαν. Έτσι άμα τα παιδιά αυτά τελικά πέθαιναν, θα απάλλασσαν την πόλη από προβληματικούς και ασθενικούς πολίτες.

¹⁰² «Πλούταρχος, Βίοι Παράλληλοι-Λυκούργος» 16, ,σελ 72.

3. ΑΝΑΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ

Οι γυναίκες δεν μπορούσαν να γίνουν στρατιώτες ώστε να υπερασπίζονται την πατρίδα τους. Η κύρια αποστολή τους ήταν να γεννούν αγόρια , τα οποία θα αποτελούσαν τους στρατιώτες της επόμενης γενιάς. Αν και δεν υποβάλλονταν στην ίδια σκληρή εκπαίδευση όπως τα αγόρια και περνούσαν τον περισσότερο χρόνο στο σπίτι τους παρά σε αγέλες «λαμβάνονταν μέτρα για να εξασφαλίσουν ότι ήταν σωματικά κατάλληλες για να γεννούν παιδιά»¹⁰³.

Δεν είναι γνωστό το κατά πόσο τα κορίτσια έπρεπε να υποστούν επιθεώρηση μετά την γέννηση τους όπως τα αγόρια για να δοθεί άδεια ανατροφής τους . Αν θα έπρεπε δηλαδή, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, να ξεπλυθούν με κρασί και να αντέξουν στην οξύτητά του, ώστε να αποδείξουν ότι είναι γερές. Υποθέτουμε όμως ότι κάτι τέτοιο είναι πιθανό, ειδικά άμα αναλογιστούμε ότι ίσχυε η ισότητα των μελών στην Σπαρτιατική κοινωνία και ότι οι γυναίκες θα έπρεπε να είναι υγιείς και δυνατές ώστε να τεκνοποιούν. Εκτός αυτών, ο Πλούταρχος στον «Λυκούργο»¹⁰⁴ χρησιμοποιεί λέξεις ουδέτερες για το νήπιο(το γεννηθέν, το παιδάριον), λέξεις που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και για τα δύο φύλα ενισχύοντας έτσι αυτή την αντίληψη. Σύμφωνα όμως με τον MacDowell «η αναφορά στην κατανομή κλήρου δείχνει ότι το χωρίο γράφτηκε με αγόρια κατά νουν, και δεν προοριζόταν να εκληφθεί ως δήλωση

¹⁰³ D.M MacDOWELL, Σπαρτιατικό Δίκαιο , σελ111.

¹⁰⁴ «Πλούταρχος,Λυκούργος»16, ,σελ 72.

για τα κορίτσια. Έτσι είναι δυνατό, η απόφαση του κατά πόσο θα ανέθρεφαν ένα κορίτσι, να αφηνόταν εξ ολοκλήρου στους γονείς.»¹⁰⁵

Μέχρι και τα επτά τους έτη, η οικογένεια ήταν υπεύθυνη για την ανατροφή των νεαρών Σπαρτιατισσών. Είχαν μάλιστα και παραμάννα, η οποία ήταν συνήθως μια εκ των οικιακών δούλων που είχε την ευθύνη να τις φροντίζει. Από τα επτά τους χρόνια και μετά την ανατροφή τους αναλάμβανε η πολιτεία όπως συνέβαινε και με τα αγόρια .Λάμβαναν στοιχειώδη εκπαίδευση¹⁰⁶, δηλαδή γραφή, ανάγνωση και μουσική- όπως και οι άντρες- αλλά η εκπαίδευση τους περιλάμβανε κυρίως γυναικείες ασχολίες, όπως ύφανση, φούρνισμα και οικιακές εργασίες. Η διαφορά τους σε σχέση με άλλες Ελληνίδες όμως, ήταν ότι χρειαζόταν σύμφωνα με τους νόμους του Λυκούργου να ασκούν το σώμα τους¹⁰⁷. Έτσι υπήρχε και μια αγωγή σωματικών ασκήσεων που έπρεπε να παρακολουθήσουν για να ενισχύσουν την δύναμη τους και να βελτιώσουν την φυσική τους κατάσταση ώστε να μπορέσουν να γεννήσουν υγιή και αρτιμελή τέκνα, καθώς είχαν συνειδητοποιήσει ότι η άσκηση είχε ευεργετικά αποτελέσματα στην τεκνοποιία.

Από τον Πλούταρχο¹⁰⁸ μαθαίνουμε ότι τα κορίτσια συναγωνίζονταν στο τρέξιμο, την πάλη ,την ρίψη δίσκου και ακοντίου ,αλλά και για θρησκευτικές τελετές στις οποίες συμμετείχαν γυμνά. Το κατά πόσο η μη συμμετοχή των κοριτσιών σε αυτές τις δραστηριότητες

¹⁰⁵ D.M MacDOWELL, ό.π , σελ111.

¹⁰⁶ Sarah B.Pomeroy, «Spartan Women», σελ 5.

¹⁰⁷ Ξενοφών. Λακ. Πολιτεία, 1.4.

¹⁰⁸ Πλούταρχος, Λυκούργος, 14.3-7.

θα επέφερε νομικές κυρώσεις, είναι κάτι που δεν είναι σαφές¹⁰⁹ όπως και το μέχρι τότε έπρεπε να γυμνάζονται οι γυναίκες.

Για το τελευταίο υπάρχουν αναφορές στην Αθηναϊκή κωμωδία¹¹⁰ που παρουσιάζουν την Σπαρτιάτισσα τόσο δυνατή ώστε να μπορεί να πνίξει ακόμα και ταύρο και γι' αυτό μας προκαλεί εντύπωση η επικριτική στάση του Αριστοτέλη¹¹¹ απέναντι στον σπαρτιατικό νόμο, επειδή, όπως μας αναφέρει επέτρεπε στις γυναίκες να ζουν άσωτα και με πολυτέλεια. Αυτό το οποίο θα μπορούσαμε να υποθέσουμε είναι «ότι οι γυναίκες δεν χρειαζόταν πια να συνεχίζουν να ασκούνται ύστερα από τη γέννηση παιδιών, ή αφού πέρασαν την ηλικία που μπορούσαν να γεννήσουν παιδιά»¹¹².

Σε αντίθεση με την υπόλοιπη Ελλάδα οι Σπαρτιάτισσες έτρωγαν την ίδια ποσότητα φαγητού με τους άνδρες και όπως μας πληροφορεί ο Ξενοφών¹¹³ μπορούσαν να πίνουν και κρασί ενώ σε άλλες περιοχές της Ελλάδας αυτό απαγορευόταν ή το επέτρεπαν μόνο εφόσον ήταν νερωμένο.

Επιπροσθέτως, η όρχηση και το τραγούδι, στα οποία όπως και στις θρησκευτικές τελετές τα κορίτσια συμμετείχαν γυμνά, αποτελούσαν και αυτά μέρος της παιδείας τους. Μάλιστα κάποιοι ερευνητές πιστεύουν ότι οι γυναίκες τις Σπάρτης χόρευαν και τον

¹⁰⁹ D.M MacDOWELL, ό.π, σελ111.

¹¹⁰ Αριστοφάνη, Λυσ.74-84.

¹¹¹ Πολιτικά, 1269b 19-23.

¹¹² D.M MacDOWELL, ό.π, σελ112.

¹¹³ Ξενοφών. Λακ. Πολιτεία, 1.3.

ένοπλο χορό Πυρρίχιο, έναν χορό που θεωρούνταν ίσως η καλύτερη πολεμική εξάσκηση σε καιρό ειρήνης.

Ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο της ανατροφής των κοριτσιών στην Σπάρτη, από τις ελάχιστες πηγές που σώζονται πληροφορούμαστε ότι μέχρι να παντρευτούν και να δημιουργήσουν δικό τους οίκο, τα κορίτσια διέμεναν στον πατρικό τους οίκο μαζί με την μητέρα τους.¹¹⁴

¹¹⁴ Paul Cartledge, «Το μεγαλείο της Σπάρτης-Σπαρτιατικοί στοχασμοί», σελ 218.

4. Η ΗΛΙΚΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΓΑΜΟ

Σύμφωνα με τον Ξενοφώντα¹¹⁵, ο Λυκούργος διέταζε να γίνονται, οι γάμοι στην καλύτερη ηλικία για να εξασφαλίσει την γέννηση παιδιών. Η ηλικία γάμου για μια Σπαρτιάτισσα ήταν τα δεκαοκτώ με είκοσι χρόνια καθώς σε αυτή την ηλικία θεωρούσαν ότι το σώμα είναι αρκετά ώριμο για να κυοφορήσει και να γεννήσει υγιή παιδιά. Για τις Σπαρτιάτισσες ο γάμος ήταν μία υποχρέωση προς την πόλη¹¹⁶, γι αυτό και οι άνδρες όπως μας πληροφορεί ο Πλούταρχος¹¹⁷, συνήθιζαν να παντρεύονται όχι μικρά κορίτσια ή ανώριμες για γάμο, αλλά γυναίκες στον ανθό της νιότης τους και ώριμες.

Αντίθετα, σε άλλα μέρη της Ελλάδας οι γυναίκες παντρεύονταν σε ηλικία δεκατεσσάρων ετών, όπως για παράδειγμα, συνέβαινε στην Αθήνα αλλά υπάρχουν και μαρτυρίες¹¹⁸ όπου κορίτσια παντρεύονταν ακόμα και δώδεκα ετών.

Εκτός από τις γυναίκες, που η ηλικία γάμου τους αναφέρεται στον Ξενοφώντα¹¹⁹, υπάρχει και άλλη μαρτυρία σύμφωνα με την οποία

¹¹⁵ Ξενοφών. Λακ. Πολιτεία, 1.6.

¹¹⁶ Παν..Δημάκης, «Πρόσωπα και θεσμοί της αρχαίας Ελλάδας», σελ 44.

¹¹⁷ Πλούταρχος, Λυκ., 15.4.

¹¹⁸ Νόμος της Γόρτυνας 12. 17-19.

¹¹⁹ Ξενοφών. Λακ. Πολιτεία, 1.6.

ο νόμος ενθάρρυνε και τους άνδρες να παντρευτούν πριν φτάσουν σε κάποια ηλικία¹²⁰.

Όπως γνωρίζουμε, ο γάμος στην Σπάρτη ήταν υποχρεωτικός, καθώς, μέσα από αυτόν, θα γεννιόντουσαν οι επόμενοι υπερασπιστές της πόλης, οπότε αν ο άνδρας περνούσε κάποια συγκεκριμένη ηλικία,- για την οποία όμως δεν υπάρχει κάποια μαρτυρία- χωρίς να έχει παντρευτεί (΄Αγάμιον) τότε θεωρούνταν ένοχος αγαμίου. ΄Οψιγάμιον είναι η όψιμη παντρεία, δηλαδή το να αργήσει κάποιος να παντρευτεί. Οι Σπαρτιάτες « θεωρούσαν πιθανό ότι ένας πιο ηλικιωμένος σύζυγος είχε μικρότερες πιθανότητες να γεννήσει παιδιά , και αποκλείοντας ένα νεότερο ελάτπωνε την παραγωγή της γυναίκας.»¹²¹ Κακογάμιον, ήταν η σύναψη κακού γάμου, συνήθως με την κόρη κάποιου που είτε είχε διαπράξει αδίκημα, είτε δεν ήταν Σπαρτιάτης.

Για το οψιγάμιο και το κακογάμιο δεν είναι γνωστές οι ποινές που επιβάλλονταν, πάντως δεν οδηγούσαν στην διάλυση του γάμου. Για την ποινή της αγαμίας όμως παίρνουμε αρκετές πληροφορίες από ένα χωρίο του Πλούταρχου¹²², απ' όπου μαθαίνουμε ότι οι άγαμοι αποκλείονταν από την θέα των Γυμνοπαιδιών. Οι Γυμνοπαιδιές ήταν μία γιορτή που λάμβανε χώρα στα μέσα του καλοκαιριού , στην οποία όπως μαρτυρεί και το όνομά της, τα αγόρια συναγωνίζονταν γυμνά. Αυτή η απαγόρευση στους

¹²⁰ .M MacDOWELL, ό.π , σελ113.

¹²¹ Ό.π, σελ115.

¹²² Πλούταρχος, Λυκ., 15.3.

άγαμους θεατές μπορεί να είχε και ως σκοπό «να αποθαρρύνει την ομοφυλοφιλία ανάμεσα στους πιο ηλικιωμένους».¹²³

Τον χειμώνα, οι αρχές συνήθιζαν να αναγκάζουν τους άγαμους να περπατούν γυμνοί γύρω από την αγορά σε κύκλο και καθώς βάδιζαν να τραγουδούν ένα τραγούδι το οποίο είχε συντεθεί σε βάρος τους, ότι δίκαια τους συμπεριφέρονταν έτσι επειδή δεν συμμορφώνονταν με τους νόμους.

Εκτός των παραπάνω, στερούνταν την τιμή και την περιποίηση που έδειχναν οι νέοι στους γεροντότερους. Μάλιστα στο ίδιο χωρίο¹²⁴ ο Πλούταρχος μας παρουσιάζει και το παράδειγμα του διακεκριμένου στρατηγού Δερκυλλίδα, ο οποίος είχε συντελέσει σε μεγάλες στρατιωτικές επιτυχίες εναντίον των Περσών. Όταν όμως βρισκόμενος σε δημόσιο χώρο ζήτησε από έναν νεότερο να του παραχωρήσει την θέση του, ο νέος αρνήθηκε να το κάνει με την δικαιολογία ότι δεν είχε γεννήσει έναν γιο που να δώσει το κάθισμα του σε εκείνον όταν θα ήταν πια ηλικιωμένος. Γι' αυτό τον λόγο η παρατήρηση του νεαρού δεν θεωρήθηκε από κανέναν επιλήψιμη.

Φαίνεται πάντως ότι εκτός από τις ποινές για την αγαμία, υπήρχαν και ανταμοιβές για την γέννηση παιδιών. Ένα τέτοιο χωρίο βρίσκουμε στα Πολιτικά του Αριστοτέλη¹²⁵ απ' όπου πληροφορούμεθα ότι ένας άνδρας με τρεις γιούς απαλλάσσεται από την στρατιωτική υπηρεσία, ενώ ένας με τέσσερις εξαιρείται από όλες τις εισφορές.

¹²³ M MacDOWELL, ό.π., σελ117.

¹²⁴ Πλούταρχος, Λυκ., 15.3.

¹²⁵ Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1270b 1-4.

5. ΓΑΜΟΣ

Η πλειοψηφία των Σπαρτιατών, λοιπόν, δεν απέφευγε τον γάμο, καθώς, όπως είδαμε και στην προηγούμενη ενότητα, αν κάποιος δεν παντρευόταν αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα να υποστεί κυρώσεις.

Όπως γνωρίζουμε, στην Αθήνα ο γάμος ήταν μια διευθέτηση που γινόταν με συμφωνία ανάμεσα στον πατέρα και στο γαμπρό, ενώ η γνώμη της γυναίκας δεν είχε καμία σημασία. Η τυπική φράση του αρραβώνα που λεγόταν από τον πατέρα ή τον πλησιέστερο εν ζωή συγγενή(εγγύη), αποτελούσε αναγκαία προϋπόθεση ώστε να θεωρείται ένας γάμος έγκυρος. Φαίνεται πως και στην Σπάρτη υπήρχε αυτός ο θεσμός, καθώς αρραβώνας υπονοείται μέσα από ένα χωρίο του Ηροδότου¹²⁶. Έτσι λοιπόν μετά την εγγύη, ο γάμος είναι νόμιμος και μετά από αυτόν ο πατέρας ή ο κηδεμόνας της νύφης δεν έχει κανένα δικαίωμα πάνω στην κόρη.

Το τελετουργικό του γάμου, ήταν ιδιαίτερα πρωτότυπο στην Σπάρτη και παρουσιάζεται λεπτομερώς σε ένα χωρίο του Πλουτάρχου¹²⁷. Μέσα από αυτό μαθαίνουμε ότι ο γάμος στην Σπάρτη γινόταν με αρπαγή της νύφης. Μάλιστα οι Σπαρτιάτες συνήθιζαν να παντρεύονται όχι κοριτσάκια, αλλά ώριμες και πάνω στο άνθος της νιότης τους γυναίκες, γιατί όπως είπαμε και σε άλλο

¹²⁶ Μ MacDOWELL, ό.π., σελ119.

¹²⁷ Πλούταρχος, Λυκ. 15.4-9.

κεφάλαιο ήθελαν να εξασφαλίσουν την γέννηση υγιών και δυνατών παιδιών.

Όταν αρπαζόταν μια γυναίκα, την έπαιρνε η καλούμενη νυμφεύτρια, της ξύριζε το κεφάλι, την έντυνε με έναν ανδρικό μανδύα και παπούτσια και την ξάπλωνε μόνη της σε ένα αχυρένιο στρώμα χωρίς φως.

Ο γαμπρός , αφού τελείωνε το δείπνο του στο συσσίτιο, πήγαινε στην νύφη, νηφάλιος και όχι μεθυσμένος, καθόταν κοντά της, της έλυνε την ζώνη και μετά την μετέφερε στο κρεβάτι. Αφού συνουσιαζόταν μαζί της, αποχωρούσε με κόσμιο τρόπο για να κοιμηθεί εκεί που συνήθιζε να κοιμάται με τους άλλους νέους. Έτσι ο νεαρός Σπαρτιάτης συνέχιζε να περνά της μέρες του με τους υπόλοιπους άνδρες της ηλικίας του και να επισκέπτεται κρυφά την νύφη χωρίς να τον καταλάβει κάποιος από τους ενοίκους του σπιτιού. Στις συνενυρέσεις τους βοηθούσε και η νύφη, η οποία συχνά μηχανευόταν τρόπους για να συναντιούνται χωρίς να γίνονται αντιληπτοί. Μάλιστα ο Πλούταρχος σε αυτό το χωρίο αφηγείται ότι αυτό γινόταν για πολύ καιρό, τόσο που κάποιοι Σπαρτιάτες είχαν ακόμα και παιδιά χωρίς να έχουν δει τις γυναίκες τους στο φως της ημέρας.

Στην περιγραφή αυτή του Πλουτάρχου, μπορούν να γίνουν αρκετές παρατηρήσεις όσον αφορά το τελετουργικό του γάμου.

Καταρχάς, είναι φανερό ότι εδώ περιγράφεται ο γάμος ενός άνδρα, ο οποίος δεν έχει φτάσει ακόμα την ηλικία των τριάντα ετών, καθώς ζούσε σε στρατιωτικό καταυλισμό και όχι στο σπίτι του.

Η γυναίκα που χαρακτηρίζεται στο κείμενο ως νυμφεύτρια, είναι κατά πάσα πιθανότητα μία γυναίκα από την οικογένεια του γαμπρού, με την οποία η νύφη, από εκείνη την στιγμή και μετά συγκατοικεί μαζί της στο καινούριο της σπίτι ,δηλαδή στο σπίτι της οικογένειας του γαμπρού.

Επιπροσθέτως, το κόψιμο των μαλλιών της νύφης, αποτελεί μια συμβολική κίνηση, μια διαβατήρια τελετή, η οποία σηματοδοτεί το πέρασμα από το ένα στάδιο της ζωής σε ένα άλλο. Ίσως να αποτελούσε την μετάβαση της γυναίκας από την κατάσταση της παρθένας κόρης σε εκείνη της γυναίκας-συζύγου.

Ένα άλλο στοιχείο που μας προκαλεί εντύπωση, είναι η τακτική να συναντιέται το ανδρόγυνο κρυφά και όχι συχνά. Ο Ξενοφών σχετικά με αυτό¹²⁸ παρατηρεί ότι ίσως αυτή η προσμονή και η αίσθηση μυστικότητας ,να δημιουργούσε μεγαλύτερο πόθο και ηδονή και σε συνδυασμό με την αντίληψη που επικρατούσε ότι τα παιδιά που γεννιόνταν από μια τέτοια σύλληψη, ήταν πιο υγιή και ακμαία, να εκπληρωνόταν μέσω αυτού ο στόχος της πόλης που δεν ήταν άλλος από την γέννηση δυνατών παιδιών. Επιπλέον το γεγονός ότι οι ερωτικές συνευρέσεις δεν ήταν καθημερινές και εξουθενωτικές ίσως να εξυπηρετούσε και στην διατήρηση της φυσικής ρώμης των συζύγων που ήταν απαραίτητη στην εκπαίδευση τους.

Τελειώνοντας με την περιγραφή του τελετουργικού της αρπαγής, θα ήταν σκόπιμο να επαναλάβουμε ότι στην Σπάρτη όπως αναφέραμε και στην αρχή αυτού του κεφαλαίου ήταν σύνηθες ένας

¹²⁸ Ξενοφών. Λακ. Πολιτεία, 1.5.

γάμος να διευθετείται μεταξύ του πατέρα της γυναίκας και του υποψήφιου γαμπρού. Σε αυτή την περίπτωση πιθανόν να συμφωνούσαν ότι ο γαμπρός θα έπαιρνε την νύφη από το σπίτι και ακολουθώντας το τελετουργικό που αναφέραμε πριν λίγο, η αρπαγή να αποτελούσε μια τυπική τελετουργία. Υπήρχε όμως στην Σπάρτη και η περίπτωση να γίνει μια αρπαγή και χωρίς την συγκατάθεση του πατέρα και το αποτέλεσμα να ήταν ένας επίσης έγκυρος γάμος.

«Το συμπέρασμα πρέπει να είναι ότι στην Σπάρτη, αντίθετα από την Αθήνα, ο επίσημος αρραβώνας από τον πατέρα της νύφης δεν ήταν αναγκαίος για ένα νόμιμο γάμο.»¹²⁹

Πάντως φαίνεται ότι όταν δεν είχε υπάρξει εγγύη, δεν υπήρχε επίσημη υπόσχεση από τον πατέρα της νύφης να δώσει προίκα για την κόρη του.

Ο θεσμός της προίκας στην εποχή που μελετάμε όμως πρέπει να είχε κλονιστεί, καθώς ο Πλούταρχος σε ένα χωρίο του¹³⁰ αναφέρει ότι ο Λυκούργος θεσμοθέτησε ώστε τα κορίτσια να δίνονται για παντρεία χωρίς προίκα. Έτσι δεν θα έμενε καμιά άγαμη εξαιτίας της φτώχειας, αλλά ούτε θα γινόταν περιζήτητη εξαιτίας του πλούτου. Με τον τρόπο αυτό ο υποψήφιος γαμπρός θα συγκέντρωνε την προσοχή του στον χαρακτήρα και τα προσόντα του κοριτσιού και βάσει αυτών θα έκανε την επιλογή του.

¹²⁹ Μ MacDOWELL, ό.π, σελ123.

¹³⁰ Πλούταρχος, «περί της Αλεξάνδρου τύχης η αρετής/ Λακωνικά αποφθέγματα», σελ 398-401.

Σε αντίθεση με το παραπάνω χωρίο υπάρχει μία αναφορά του Αριστοτέλη στα Πολιτικά του¹³¹ όπου μας λέει ότι τα δυο πέμπτα της γης ανήκαν σε γυναίκες, επειδή υπήρχαν πολλές επίκληροι και επειδή δίνονταν μεγάλες προίκες.

Ένας τρόπος για να ισορροπηθεί αυτή η φαινομενική σύγκρουση, είναι να πιστέψουμε ότι «μολονότι ο νόμος απαγόρευε επίσημο συμβόλαιο γάμου συμπεριλαμβανομένης της ανάληψης υποχρέωσης για δόσιμο προίκας, στην πραγματικότητα ο πατέρας θα έδινε συχνά μια μεγάλη δωρεά στην κόρη του μόλις παντρευόταν».¹³²

Τέλος όσον αφορά τους απαγορευμένους βαθμούς συγγένειας για την σύναψη ενός γάμου υπάρχουν ελάχιστες μαρτυρίες. Ο Ηρόδοτος αναφέρει κάποιες περιπτώσεις ανθρώπων που παντρεύτηκαν τις ανιψιές τους αλλά αυτό ήταν κάτι αποδεκτό και στην Αθήνα¹³³. Η μόνη διαφορά ήταν ίσως ότι στην Αθήνα επιτρεπόταν ο γάμος ανάμεσα σε αμφιθαλή αδέρφια με τον ίδιο πατέρα αλλά διαφορετική μητέρα. Στην Σπάρτη φαίνεται να συνέβαινε το ακριβώς αντίθετο, δηλαδή γάμος μεταξύ αδελφιών από διαφορετικούς πατέρες.

¹³¹ Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1270a23-5.

¹³² M MacDOWELL, ό.π, σελ125.

¹³³ Ό.π, σελ 125.

6. ΠΟΛΥΑΝΔΡΙΑ-ΜΟΙΧΕΙΑ

Στην Σπάρτη ο θεσμός της μονογαμίας ήταν αναμφισβήτητος. Κάποιος που επιθυμούσε να παντρευτεί μια άλλη γυναίκα, έπρεπε να χωρίσει την προηγούμενη. Αυτό γινόταν όπως και στην Αθήνα με αποπομπή της συζύγου του, η οποία επέστρεφε πίσω στον οίκο του πατέρα της. Δεν υπάρχουν όμως ιστορικές αναφορές που θέτουν κάποιους περιορισμούς στον σύζυγο να κάνει αυτό που επιθυμούσε, αλλά αυτό που δεν μπορούσε σίγουρα να κάνει ήταν να έχει δύο γυναίκες ταυτόχρονα.

Στον παραπάνω νόμο, φαίνεται από μια αναφορά του Ηροδότου¹³⁴ ότι είχε υπάρξει μία εξαίρεση. Πρόκειται για την περίπτωση του βασιλιά Αναξανδρίδα, ο οποίος δεν είχε αποκτήσει παιδιά από την σύζυγό του. Οι έφοροι, γνωρίζοντας ότι ο λαός της Σπάρτης περίμενε από αυτόν να συνεχίσει την βασιλική γραμμή, τον προέτρεπαν να την χωρίσει ώστε να παντρευτεί κάποια άλλη. Ο βασιλιάς όμως δεν το έκανε και ισχυριζόταν ότι η γυναίκα του δεν έχει κάνει κάτι που να αξίζει τέτοια μεταχείριση. Βλέποντας την αφοσίωση του στην γυναίκα του, οι έφοροι δεν ζήτησαν την αποπομπή της συζύγου του, στην οποία ο Αναξανδρίδας θα συνέχιζε να προσφέρει ό,τι και πριν, αλλά θα έπρεπε να φέρει και άλλη μια γυναίκα με την οποία θα αποκτούσε παιδιά. Τελικά ο βασιλιάς συμφώνησε και έτσι είχε πλέον δυο γυναίκες και δύο σπίτια, μια τακτική, η οποία δεν ταίριαζε καθόλου στον Σπαρτιατικό τρόπο ζωής.

¹³⁴ Ό.π σελ 126.

Η έννοια της μοιχείας, φαίνεται ότι δεν υπήρχε στην Σπάρτη όπως την αντιλαμβανόμαστε σήμερα, αλλά και ούτε όπως την αντιλαμβάνονταν οι άλλες μεγάλες πόλεις εκείνης της εποχής. Φαίνεται πώς η μοιχεία ήταν κάτι ανύπαρκτο για αυτούς όπως συνάγεται και από την περιγραφή ενός περιστατικού σε χωρίο του Πλούταρχου.¹³⁵

Σύμφωνα με αυτό όταν ένας Σπαρτιάτης ρωτήθηκε από κάποιον ξένο για τις κυρώσεις που προέβλεπε ο νόμος για τον μοιχό στη Σπάρτη, εκείνος του απάντησε ότι πληρώνει αποζημίωση για έναν τόσο μεγάλο ταύρο που όταν σκύβει το κεφάλι του πάνω από τον Ταϋγετο πίνει νερό στην κοιλάδα του Ευρώτα. Όταν ο ξένος αναρωτήθηκε πώς είναι δυνατόν να υπάρχει τόσο μεγάλος ταύρος, ο Σπαρτιάτης του απάντησε : «όπως γίνεται να υπάρχει μοιχός στην Σπάρτη».

Στην πραγματικότητα λοιπόν, ο νόμος της μονογαμίας ήταν αρκετά περίπλοκος σε σχέση με άλλες πόλεις καθώς υπάρχουν αρκετές αναφορές όπου επιτρεπόταν οι γυναίκες να έχουν σεξουαλικές σχέσεις με δύο άνδρες.

Ο Ξενοφώντας¹³⁶ μας πληροφορεί ότι αν ένας γέρος είχε νέα γυναίκα και ήθελε να αποκτήσει παιδιά, μπορούσε να φέρει στο σπίτι του ,οποιονδήποτε άνδρα, του οποίου θαύμαζε την σωματική διάπλαση και τον χαρακτήρα. Μάλιστα ο νομοθέτης προέβλεπε και την περίπτωση που κάποιος δεν ήθελε να ζει με γυναίκα, αλλά

¹³⁵ Πλούταρχος, Λυκ. 15 16-18.

¹³⁶ Ξενοφών. Λακ. Πολιτεία, 1. 7-9.

παρόλα αυτά ήθελε να αποκτήσει ωραία παιδιά, να μπορεί να διαλέξει κάποια γυναίκα από καλή γενιά που είχε κάνει όμορφα παιδιά και με την συγκατάθεση του συζύγου της να τεκνοποιήσει μαζί της. Με τέτοιες ρυθμίσεις και οι γυναίκες μπορούσαν να διοικούν πάνω από έναν οίκους και οι σύζυγοι αποκτούσαν αδέρφια για τα παιδιά τους, τα οποία συνέβαλλαν στην δύναμη της οικογένειας αλλά δεν αξίωναν μερίδιο από την περιουσία.

Σε ένα άλλο χωρίο του Πολύβιου¹³⁷ αναφέρεται ότι ανάμεσα στους Λακεδαιμονίους ήταν παραδοσιακή συνήθεια τρεις ή και τέσσερις άνδρες να έχουν την ίδια γυναίκα αλλά και περισσότεροι αν ήταν αδέρφια. Τα παιδιά αυτά ήταν κοινά για όλους.

Βλέπουμε λοιπόν σε αυτό το σημείο να παρουσιάζεται ο θεσμός της σπαρτιατικής πολυανδρίας. Σε περίπτωση μάλιστα που οι άνδρες είχαν μεταξύ τους μια συγγενική σχέση πρόκειται περί αδελφικής πολυανδρίας. Το κατά πόσο σε αυτό το απόσπασμα του Πολύβιου ο όρος αδέρφια είναι μεταφορικός δεν είναι γνωστό, πάντως θα μπορούσαμε σαν ένα γενικό συμπέρασμα να πούμε ότι αφού τα παιδιά αυτά ήταν κοινά, προφανώς και οι σύζυγοι της ίδιας γυναίκας θα είχαν κοινές υποχρεώσεις απέναντι σε αυτά¹³⁸.

Στο ίδιο χωρίο μάλιστα πληροφορούμαστε ότι όταν ένας σύζυγος είχε αποκτήσει με την γυναίκα του αρκετά παιδιά, αποτελούσε

¹³⁷ M MacDOWELL, Σπαρτιατικό δίκαιο, σελ.129.

¹³⁸ Περεντίδης Σταύρος, Ο Αριστοφάνης για την πολυανδρία: μικρό σχόλιο στις Εκκλησιάζουσες 614 επ., Ανάτυπο από τον τόμο: Στέφανος. Τιμητική προσφορά στον Βάλτερ Πούχνερ, Αθήνα 2007, σελ. 962-963.

τιμητική συνήθεια να την δίνει σε κάποιον φίλο του να την παντρευτεί.

Τα παραπάνω ίσως να μας προκαλούν εντύπωση ακόμα και σήμερα, αλλά θα πρέπει να αναλογιστούμε ότι ο σκοπός της πόλης δεν ήταν άλλος από την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αύξηση του πληθυσμού της Σπάρτης, οπότε οι γυναίκες έπρεπε να γεννήσουν όσο πιο πολλά γερά παιδιά γινόταν. Όπως αναφέραμε και πριν, σε όλες τις περιπτώσεις η συγκατάθεση του συζύγου για τον «δανεισμό» της γυναίκας του ήταν αναγκαία και δεν γινόταν επειδή εκείνη επιθυμούσε να συνευρίσκεται με άλλους άνδρες, αλλά για την επίτευξη ενός ανώτερου σκοπού, του σκοπού της πολιτείας και σαφώς όχι για την ηδονή του ατόμου. Εκτός αυτού πρέπει να αναφέρουμε ότι ο νόμος απλά επέτρεπε τέτοιες ρυθμίσεις αλλά σε καμία περίπτωση δεν τις επέβαλλε.

Από τα παραπάνω, καθίσταται σαφές ότι η έννοια της μοιχείας όπως υπήρχε στον τότε αρχαίο κόσμο, αλλά ακόμα και σήμερα δεν υφίστατο στην Σπάρτη. Σε αντίθεση με την πόλη της Αθήνας, που από πολλούς θεωρείται η πιο φιλελεύθερη πόλη της αρχαιότητας, δεν φαίνεται μετά την πρώιμη περίοδο να υπάρχει ποινή για μοιχεία, ενώ αντίθετα στην Αθήνα το αδίκημα αυτό, τιμωρούνταν ακόμα και με θάνατο.

7. ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΑΤΟΧΗ ΓΗΣ- ΠΑΤΡΟΥΧΟΣ

Υπάρχουν αρκετές αναφορές σε κείμενα, σύμφωνα με τα οποία σε μια πρώιμη εποχή, η γη της Σπάρτης ήταν μοιρασμένη εξίσου ανάμεσα στους πολίτες της. Η πιο παλιά αναφορά σχετικά με το θέμα αυτό βρίσκεται στον Πλάτωνα, αλλά η μαρτυρία του μπορεί να συμπληρωθεί και από κείμενα που συναντάμε στον Πολύβιο και στον Πλούταρχο.

Πιο συγκεκριμένα, ο Πολύβιος μας πληροφορεί, ότι η ιδιαιτερότητα στο πολίτευμα της Σπάρτης είναι η ρύθμιση σχετικά με την κατοχή γης, από την οποία κανένας πολίτης δεν μπορεί να έχει μεγαλύτερο μερίδιο από κάποιον άλλο, αλλά όλοι πρέπει να κατέχουν ένα ίσο μέρος της γης που ανήκει στην πόλη¹³⁹.

Σχετικά με αυτό το θέμα ο Πλούταρχος ενημερώνει ότι η Λακωνία ήταν χωρισμένη περίπου σε 39.000 κλήρους, από τους οποίους οι 9.000 ήταν για τους Σπαρτιάτες και οι υπόλοιποι 30.000 είχαν διανεμηθεί στους περίοικους. Ο κλήρος του καθενός ήταν αρκετά μεγάλος για να παράγει 70 μεδίμνους κριθής για έναν άνδρα και 12 για μια γυναίκα, με ένα ανάλογο ποσό υγρών προϊόντων¹⁴⁰.

Όσο για την ισότητα των κλήρων, ο Πλούταρχος εξηγεί ότι αυτό μετριόταν με το ποσό που θα παρήγαγαν, και όχι από την περιοχή που κάλυπταν, ώστε ένας κλήρος πτωχής γεωργικής γης θα ήταν μεγαλύτερος σε έκταση από έναν πλούσιας γης. Η λέξη του Πολύβιου «ίσον» δεν είναι ανάγκη να σημαίνει ίσος σε έκταση και

¹³⁹ M MacDOWELL, ό.π., σελ135.

¹⁴⁰ Πλούταρχος, Λυκ. 8.1, 5-7.

δεν θα έπρεπε να εκληφθεί... ως αντιφατικός με την έκθεση του Πλουτάρχου.»¹⁴¹

Οι κλήροι αυτοί περνούσαν από γενιά σε γενιά, και πιο συγκεκριμένα ο πατέρας κληροδοτούσε των αριθμό των κλήρων που είχε οριστεί από τον Λυκούργο στον γιο του. Σε περίπτωση που δεν υπήρχε αγόρι στην οικογένεια, οι Σπαρτιάτες επέτρεπαν σε άτεκνους κατόχους κλήρου να υιοθετούν αγόρια, τα οποία δεν διέθεταν γη, προκειμένου ο κλήρος να κληρονομηθεί από άνδρα.

Σε περίπτωση που δεν γινόταν κάτι από τα παραπάνω την περιουσία την κληρονομούσε η κόρη, η οποία χαρακτηρίζεται ως πατρούχος στον Ηρόδοτο. Μάλιστα ο Αριστοτέλης σε ένα χωρίο του¹⁴² αναφέρει ότι οι γυναίκες στη Σπάρτη, είχαν μεγάλη δύναμη και εξουσία καθώς κατείχαν τα δύο πέμπτα της Σπαρτιατικής γης. Από αυτές πολλές ήταν επίκληροι όπως τις χαρακτηρίζει λίγο παρακάτω στο έργο του¹⁴³.

Στο Αθηναϊκό δίκαιο, είναι γνωστό, ότι μια γυναίκα που πέθαινε ο πατέρας της χωρίς να έχει αφήσει αρσενικό κληρονόμο και η περιουσία του περιερχόταν σε αυτήν, έπρεπε να παντρευτεί τον πιο κοντινό αρσενικό συγγενή του πατέρα της ώστε να εξασφαλιστεί η παραμονή της περιουσίας στη οικογένεια. Το ίδιο συνέβαινε και στην Γόρτυνα. Θεωρητικά το ίδιο έπρεπε να συμβαίνει και στην Σπάρτη με την πατρούχο. Έργο δηλαδή των βασιλέων να ήταν το να αποφασίσουν ποιος ήταν ο πλησιέστερος

¹⁴¹ M MacDOWELL, ό.π., σελ136.

¹⁴² Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1270a23-5.

¹⁴³ Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1270a 24 κ 27.

συγγενής που θα την παντρευόταν. Κάτι τέτοιο όμως δεν επιβεβαιώνεται από μαρτυρίες. Δεν υπάρχει κάποια μαρτυρία η οποία να λέει ότι η πατρούχος ήταν υποχρεωμένη να παντρευτεί κάποιον από τους συγγενείς της.

Έργο των βασιλέων λοιπόν ήταν το ποιον θα παντρευτεί η πατρούχος. Όμως τα κριτήρια με τα οποία τον επέλεγαν δεν είναι σε μας γνωστά. « Είναι ολότελα αληθοφανές ότι η αμεσότητα της συγγένειας ήταν ένα από αυτά, αλλά μπορεί να μην ήταν το μόνο κριτήριο»¹⁴⁴.

Στο τέλος περίπου του 5^{ου} αιώνα έχουμε μια αναφορά από τον Πλούταρχο για την ρήτρα του Επιταδέα, η οποία δεν ήταν τίποτε άλλο από μια ρύθμιση που επέτρεπε στον κάθε Σπαρτιάτη πολίτη να κληροδοτεί τον κλήρο του όπου εκείνος ήθελε. Η ρύθμιση αυτή αποτελεί δείγμα της εξασθένησης της πειθαρχίας προς την πόλη που παρατηρείται κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου. Τα αποτελέσματά της περιγράφονται μέσα από τον Πλούταρχο : «Γιατί αυτοί που ασκούσαν επιρροή τώρα άρχισαν να αποκτούν περιουσία χωρίς φειδώ, αποδιώχνοντας τους συγγενείς από την κληρονομιά· και γρήγορα η πλησμονή συγκεντρώθηκε σε λιγοστούς κι η φτώχεια επικράτησε στην πόλη , φέρνοντας μαζί στέρηση ελευθερίας και έλλειψη ελεύθερου χρόνου για τη ζωή της τιμής, μαζί με φθόνο και εχθρότητα απέναντι στους πλούσιους. Δεν έμειναν λοιπόν πάνω από επτακόσιοι Σπαρτιάτες, κι απ' αυτούς ίσως εκατό ήταν αυτοί που κατείχαν γη και κλήρο. Ο υπόλοιπος όχλος, χωρίς πόρους και χωρίς δικαιώματα, καθόταν μέσα στην

¹⁴⁴ M MacDOWELL, ό.π , σελ143.

πόλη, υπερασπίζοντάς την νωθρά και χωρίς ενθουσιασμό ενάντια στους εξωτερικούς εχθρούς, καιροφυλακτώντας πάντοτε για μια ευκαιρία για αλλαγή και επανάσταση.»¹⁴⁵

¹⁴⁵ Ό.π σελ 149.

Δ. ΓΟΡΤΥΝΑ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Γόρτυνα ήταν αρχαία πόλη της Κρήτης, που πήρε το όνομά της από τον ήρωα Γόρτυνα, γιο του Ραδάμανθη. Η θέση της οριοθετείται ανάμεσα στα σημερινά χωριά Άγιοι δέκα και Μητρόπολη του νομού Ηρακλείου.

Η ίδρυση της πόλης δεν μπορεί να προσδιοριστεί χρονικά λόγω έλλειψης επαρκών στοιχείων. Η ύπαρξή της πάντως καταγράφεται στα ομηρικά έτη. Φαίνεται μάλιστα ότι όχι μόνο ήταν σημαντική πόλη αλλά και κραταιά, όπως προκύπτει από την αναφορά του Ομήρου «Γόρτυνα τε τειχιόεσσαν». Ενδιαφέρουσα είναι και η αναφορά του Πλάτωνα, ο οποίος στους Νόμους, την χαρακτηρίζει ως ευημερούσα πόλη. Ωστόσο το 863 π.Χ , η Γόρτυνα καταστράφηκε από τους Σαρακηνούς, οι οποίοι την κατέλαβαν.

Η «Μεγάλη επιγραφή της Γόρτυνας», το πιο σημαντικό μνημείο της, δηλαδή, βρέθηκε τμηματικά. Από το 1857 έως το 1884, Γάλλοι, Ιταλοί και Γερμανοί περιηγητές και αρχαιολόγοι, ανακάλυπταν, ο ένας μετά τον άλλο, τμήματα της επιγραφής.

Η επιγραφή αποτελείται από δώδεκα στήλες (δέλτους) ύψους 1,75μ. και πλάτους 0.67- 0.69μ. Έτσι ονομάστηκε Δωδεκάδελτος της Γόρτυνος όπως ο Ρωμαϊκός Δωδεκάδελτος Νόμος .Οι λέξεις έχουν χαραχθεί βουστροφηδόν, δηλαδή από δεξιά προς τα αριστερά.

Το περιεχόμενο της επιγραφής αποτελεί ένα σημαντικό νομικό κείμενο. Έχει υποστηριχθεί ότι πρόκειται μάλλον για ένα σύνολο, το οποίο περιέχει οδηγίες προς τους δικαστές σχετικά με τον τρόπο εφαρμογής της νομοθεσίας. Ανεξάρτητα από αυτό, η επιγραφή αποτελεί το μοναδικό κείμενο της ελληνικής αρχαιότητας, το οποίο κωδικοποιεί σημαντικούς θεσμούς του δικαίου μιας

ελληνικής πόλης της κλασικής εποχής. Ταυτόχρονα, το κείμενο της επιγραφής περιέχει πληροφορίες για τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες διαβίωσης των Δωριέων στην Κρήτη.

Ακολουθεί ο πίνακας των θεμάτων , στα οποία αναφέρεται η επιγραφή.

2. Τα θέματα της επιγραφής

Η επιγραφή γενικά περιέχει τα εξής θέματα :

- I- II 2: Δικαστικός καθορισμός της προσωπικής κατάστασης ελεύθερου ή δούλου. Η αυτοδικία δεν επιτρέπεται. Ο διεκδικούμενος απαγορεύεται χωρίς δικαστική απόφαση ν' απαχθεί από τον διεκδικούντα αλλιώς του επιβάλλεται χρηματική ποινή.
- II 2-II 45: Περί βιασμού και μοιχείας
- II 45-III 1: Περιουσιακά αποτελέσματα του διαζυγίου
- III 1-III 16: Υφαίρεσις εκ μέρους της γυναίκας
- III 17- 36: Ρύθμιση περιουσιακών θεμάτων σε περίπτωση θανάτου του άνδρα ή της γυναίκας.
- III 37- 40: Δωρεές μεταξύ συζύγων.
- III 40- 44: Δικαιώματα δούλης σε περίπτωση λύσεως του γάμου της.

- III 44- IV 23: Γέννηση τέκνου μετά το διαζύγιο. Εξώγαμα. Έκθεση τέκνου.
- IV 23- VI 46: Πατρική εξουσία. Η σύζυγος είναι κυρία των αγαθών της .Κληρονομική διαδοχή. Παροχή προίκας. Οικογενειακές περιουσιακές σχέσεις.
- VI 46- 55: Εάν τις εξαγορασθῇ εκ του εξωτερικού κατά παράκλησίν του, θ' ανήκει εις τον καταβαλόντα τα λύτρα μέχρις ότου αποδώσῃ εις αυτόν το οφειλόμενον ποσόν. Παρεμβάλλεται έτσι θέμα άσχετο με τα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου θέματα της δέλτου.
- VI 55- VII 10:Τέκνα που προήλθαν από μείξη ελεύθερων- δούλων
- VII 10- 15:Αυτός που αγόρασε από την αγορά δούλο και δεν ανέστρεψε την δικαιοπραξία εντός εξήντα ημερών ευθύνεται για κάθε αδίκημα που διέπραξε ο δούλος πριν την αγορά ή και μετά. Και εδώ παρεμβάλλεται θέμα ξένο προς τα θέματα της δέλτου.
- VII 15- IX 24:Εκτίθεται το δίκαιο της πατρούχου.
- IX 24- 40:Υποχρεώσεις που αναλαμβάνονται μετά από θάνατο προσώπου.
- IX 40- 43:Υποχρεώσεις γιου εγγυηθέντος ενώ ζούσε ο πατέρας του.
- IX 43- 54:Διαδικασία προς απόδειξη χρέους σε ειδικές περιπτώσεις.

- X 1- 14:Το κείμενο λόγω καταστροφής της δέλτου είναι
ελλιπές. Αφορά θέματα δωρεών.
- X 14- 20:Ρυθμίζονται θέματα δωρεών.
- X 20- 25:Ακύρωση δωρεάς σε περίπτωση οφειλής δωρητού.
- X 25- 32: Αναπαλλοτρίωτο υπεγγύων ανθρώπων.
- X 33- XI 23:Υιοθεσία.
- XI 24- 25:Απαγωγή διεκδικούμενου ατόμου προ της δίκης.
- XI 26- 30:Οδηγίες για τον δικαστή σχετικά με τις αποδείξεις.
- XI 31- 45:Ευθύνη για χρέη θανόντος.
- XI 46- 55:Συμπληρώνονται οι διατάξεις των δέλτων II 45-III 16
- XII 1 - 5:Μεταβατικές διατάξεις επί δωρεών.
- XII 6- 19:Ορφανοδικαστές. Συμπληρώνονται οι περί πατρού-
χου διατάξεις.

3. ΓΑΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΑΖΥΓΙΟ

Στην επιγραφή δεν αναφέρονται κανόνες που ρυθμίζουν ευθέως τα του γάμου ή του διαζυγίου. Αναφέρονται όμως κάποιες θεμελιώδεις αρχές, οι οποίες ρυθμίζουν τα σχετικά με τον γάμο.

Είναι γνωστό και από άλλες δωρικές πόλεις, όπως για παράδειγμα, η Σπάρτη, ότι προκειμένου να θεωρηθεί νόμιμος ένας γάμος, έπρεπε να έχουν εισέλθει οι μελλοντύμφοι στην ηλικία της ωρίμανσης. Όπως προκύπτει από τις διατάξεις του κώδικα της Γόρτυνας¹⁴⁶, ο άνδρας έπρεπε να βρίσκεται στην ηλικία του «δρομέα», δηλαδή να είναι άνω των δεκαοχτώ ετών. Πριν από την ηλικία αυτή χαρακτηριζόταν ως «απόδρομος», δηλαδή η ηλικία του δεν ξεπερνούσε το δέκατο έβδομο έτος. Η γυναίκα θεωρούνταν ώριμη(«ένηβος») στην ηλικία των δώδεκα ετών.

Με ρητή διάταξη¹⁴⁷, απαγορευόταν με αυστηρό και αποδοκιμαστικό τόνο, η πολυγαμία.

Όσο αφορά τα κωλύματα συγγένειας, ο γάμος μεταξύ συγγενών εξ αίματος εκ πλαγίου τρίτου βαθμού ήταν επιτρεπτός.

Το διαζύγιο που οριζόταν με τον όρο «διακρίνεσθαι»¹⁴⁸ επερχόταν είτε με συμφωνία των συζύγων, είτε με μονομερή λύση του γάμου λόγω ευλόγου αιτίας(π.χ, σύζυγος πατρούχος). Αν όμως υπαίτιος της λύσης του γάμου θεωρούνταν ο άνδρας («χήρευση»), τότε έπρεπε να καταβάλλει στην γυναίκα 5 στατήρες εν είδει αποζημίωσης.¹⁴⁹ Δεν παρέχονται όμως άλλες πληροφορίες όπως π.χ τί γινόταν αν υπαίτιος της λύσης του γάμου η γυναίκα (π.χ λόγω μοιχείας). Ούτε αν, στις περιπτώσεις υπαιτιότητας της γυναίκας, μπορούσε ο σύζυγος να παρακρατεί κάποιο ποσό ανάλογο με τους 5 στατήρες, που αναφέρθηκαν παραπάνω.

¹⁴⁶ Κώδικας της Γόρτυνας, XII, 17-19.

¹⁴⁷ Ό.π, VII 27-29.

¹⁴⁸ Ό.π, II 46.

¹⁴⁹ Ό.π, II 52.

Σημειώνεται ότι δεν αναφέρεται στην επιγραφή εάν η μονομερής λύση του γάμου έπρεπε να στηρίζεται γενικότερα σε εύλογη αιτία. Είναι δεδομένο ωστόσο ότι μια κλασική περίπτωση εύλογης αιτίας θα ήταν ασφαλώς η ιδιότητα της πατρούχου, μια ιδιότητα που θα μπορούσε να λύσει τον γάμο της γυναίκας.

4. ΠΑΤΡΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΣΤΑ ΑΝΗΛΙΚΑ ΤΕΚΝΑ

Ο πατέρας ασκεί την πατρική εξουσία στα ανήλικα παιδιά του.¹⁵⁰ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εικόνα του πατέρα, η οποία δεν φαίνεται να αποπνέει εξουσιαστική διάθεση έναντι των παιδιών του, σε σχέση με τα πατρικά πρότυπα της Αθήνας και της Σπάρτης. Αντίθετα εμφανίζεται περισσότερο ως σύντροφος των παιδιών.

Από τις διατάξεις της επιγραφής προκύπτει ότι, η περιουσία του πατέρα εξαιρουμένης και κάθε μέλος της οικογένειας δικαιούται το δικό του τμήμα της περιουσίας.

Όσο ζει δεν είναι υποχρεωμένος να προβεί σε διανομή της περιουσίας του εκτός αν το παιδί του ηττηθεί σε κάποια δίκη, οπότε οφείλει να του δώσει την μερίδα που του αναλογεί ώστε να μπορέσει να πληρώσει την χρηματική ποινή που του επιβλήθηκε.

Σε περίπτωση θανάτου της συζύγου και μητέρας των παιδιών, ο πατέρας αποκτά την διαχείριση των μητρών υπό την προϋπόθεση ότι δεν θα τελέσει νέο γάμο. Η διαχείριση δεν εμπεριέχει δικαιώματα υποθήκευσης ή απαλλοτρίωσης της μητρίας περιουσίας. Διαφορετικά η δικαιοπραξία λογίζεται άκυρη έναντι των τέκνων. Εάν όμως τα παιδιά του ,αφού ενηλικιωθούν,

¹⁵⁰ Ο.π. , IV, 23 επ.

εγκρίνουν τις πράξεις του πατέρα τους, η ακυρότητα θεραπεύεται¹⁵¹.

Έναντι του τρίτου, ο οποίος συνεβλήθη καλόπιστα, ο πατέρας είναι υποχρεωμένος να καταβάλλει το διπλάσιο του τιμήματος και να αποκαταστήσει την ζημία.

5. ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΥΖΥΓΩΝ

Καθένας από τους δυο συζύγους μπορούσε να έχει την δική του περιουσία είτε είχε αποκτηθεί κατά την διάρκεια του γάμου είτε πριν από αυτόν.¹⁵²

Έτσι ο σύζυγος δεν είχε δικαιώματα στην περιουσία της συζύγου και γι' αυτό αν προέβαινε σε πράξεις που αφορούσαν την περιουσία αυτή έναντι τρίτων που ενεργούσαν με καλή πίστη, ήταν υποχρεωμένος να επιστρέψει ο,τιδήποτε έλαβε εις διπλούν. Επίσης είχε ο ίδιος την υποχρέωση να αποκαταστήσει οποιαδήποτε ζημία του τρίτου.

Σε περίπτωση λύσης του γάμου, η επιγραφή αναφέρεται σε διάφορες εκδοχές:

Αν επισυμβεί θάνατος του συζύγου, η γυναίκα δικαιούται να παραμείνει στον οίκο του συζύγου με τα τέκνα της. Αν επιλέξει να παντρευτεί εκ νέου, τότε προσέρχεται στον νέο γάμο με την περιουσία της αλλά και τα δώρα που έλαβε από τον αποθανόντα σύζυγο υπό την προϋπόθεση ότι τα δώρα αυτά της δόθηκαν

¹⁵¹ Ό.π., VI 35-36.

¹⁵² Ό.π., IV 23 επ.

ενώπιων τριών μαρτύρων, ελεύθερων (δηλαδή όχι δουλικής κατάστασης) και ενηλίκων.¹⁵³

Αν δεν υπάρχουν τέκνα, η γυναίκα δικαιούται να λάβει την περιουσία της, τις δωρεές, τις οποίες έλαβε από τον σύζυγό της, τα μισά από τα χειροτεχνήματά της και μερίδα από τους καρπούς που βρίσκονται στον συζυγικό οίκο, είτε οι καρποί προέρχονται από την περιουσία του άνδρα είτε από την δική της περιουσία.¹⁵⁴ Η μερίδα, την οποία δικαιούται να λάβει είναι ίση με την μερίδα των κληρονόμων συγγενών του θανόντος.

Αν επισυμβεί θάνατος της γυναίκας, η περιουσία της περιέρχεται στα παιδιά της, η διαχείρισή της όμως παραμένει στον σύζυγο,¹⁵⁵ εκτός αν αυτός ξαναπαντρευτεί¹⁵⁶. Του απαγορεύεται η απαλλοτρίωση ή η υποθήκευση της μητρικής περιουσίας. Αν το πράξει όμως, η περιουσία εξακολουθεί να ανήκει στα παιδιά και ο ίδιος είναι υποχρεωμένος να αποκαταστήσει τον καλόπιστο τρίτο.

Αν η γυναίκα πεθάνει χωρίς παιδιά, η περιουσία της περιέρχεται στους κληρονόμους της.

Σε περίπτωση διαζυγίου:

Η σύζυγος αναλαμβάνει την διαχείριση της περιουσίας της, τα μισά χειροτεχνήματά της και τους μισούς καρπούς που προέρχονται από την περιουσία της.¹⁵⁷

Σε περίπτωση υπαιτιότητας του συζύγου για την διάζευξη, ο τελευταίος υποχρεούται να της καταβάλει 5 στατήρες.

Η σύζυγος δεν μπορεί να αφαιρέσει από τον άνδρα περισσότερα από όσα δικαιούται, καθώς σε αυτή την περίπτωση διαπράττει το αδίκημα της υφαίρεσης και υποχρεούται να αποδώσει τα

¹⁵³ Ό.π., ΙΙΙ, 18 επ.

¹⁵⁴ Ό.π., ΙΙΙ 25 επ.

¹⁵⁵ Ό.π., VI 32 επ.

¹⁵⁶ Ό.π., VI 44-46.

¹⁵⁷ Ό.π., ΙΙ, 46 επ.

υφαιρεθέντα και επί πλέον αποζημίωση 5 στατήρων στον σύζυγό της.

6. ΔΩΡΕΕΣ ΜΕΤΑΞΥ ΣΥΖΥΓΩΝ

(III 20-22, X 20 και 14-17)

Η δωρεά ως όρος, δεν συναντάται στην επιγραφή, αναφέρεται όμως ότι είναι άκυρη στις ακόλουθες περιπτώσεις:

Α)Αν ο δωρητής οφείλει χρήματα

Β)Αν εκκρεμεί εναντίων του δωρητή καταδίκη για χρηματική παροχή

Γ)Αν υφίσταται επίδικος χρηματική αξίωση εις βάρος του και η υπόλοιπη περιουσία μετά την δωρεά δεν επαρκεί για την εκπλήρωση του χρέους του.¹⁵⁸

Ειδικότερα:

Η δωρεά γιού προς την μητέρα δεν μπορεί να υπερβεί τους 100 στατήρες.¹⁵⁹

Οι συνηθισμένες δωρεές μεταξύ συζύγων επιτρέπονται μέχρι του ποσού των 12 στατήρων και σε περίπτωση λύσης του γάμου δεν θίγονται.¹⁶⁰

Οι δωρεές αιτία θανάτου του άνδρα προς την γυναίκα υπόκεινται σε ορισμένους κανόνες:

¹⁵⁸ Ό.π., X 20.

¹⁵⁹ Ό.π., X 14-17.

¹⁶⁰ Ό.π., III 37 επ.

-χρειάζονται 3 μάρτυρες ελεύθεροι και ενήλικες και

-δεν μπορούν να υπερβούν τους 100 στατήρες.

Αν η δωρεά υπερέβαινε τους 100 στατήρες, οι κληρονόμοι του άνδρα μπορούσαν είτε να την αφήσουν στην χήρα, είτε να την ανατρέψουν με την καταβολή (στην χήρα) του ανώτατου επιτρεπόμενου ορίου, δηλαδή των 100 στατήρων. Και στην περίπτωση αυτή η δωρεά είναι άκυρη αν η λοιπή περιουσία δεν επαρκεί για την ικανοποίηση των πιστωτών.

7. ΠΡΟΙΚΑ

Στην επιγραφή δεν απαντώνται οι γνωστοί όροι έδνα, μείλια, προίξ, φερνή. Δεν επιβαρύνονται επίσης οι γονείς με την υποχρέωση σύστασης προίκας.

Ο πατέρας μπορεί, αν θέλει, να δώσει στην κόρη του μόνον τα περιουσιακά στοιχεία, τα οποία αντιστοιχούν στην κληρονομιά που δικαιούται από την περιουσία του. Με άλλα λόγια επιτρέπεται να λάβει την μερίδα, την οποία δικαιούται από την περιουσία των γονέων, εν ζωή των τελευταίων.

Σημειώνεται ότι στην περίπτωση της προίκας ο άνδρας είχε μόνο την διαχείριση και την κάρπωσή της, διάταξη που είναι σύμφωνη με τον γενικό κανόνα του αρχαίου Ελληνικού δικαίου κατά τον οποίο η προίκα ανήκε κατά κυριότητα στην γυναίκα.

8. ΥΙΟΘΕΣΙΑ

Η υιοθεσία απαγορευόταν σε γυναίκες και άνηβους. Το τυπικό της θυμίζει τα συμβαίνοντα στη Αθήνα, δηλαδή πανηγυρική αναγγελία στην αγορά από την πλευρά του υιοθετούντος από το λίθινο βήμα των διακηρύξεων, εισδοχή του υιοθετημένου στην εταιρεία του υιοθετούντος, θυσία και τα λοιπά τελετουργικά.

Με το ίδιο τυπικό λύνεται η υιοθεσία μονομερώς από τον θετό πατέρα. Ο τελευταίος όμως όφειλε να καταθέσει στο δικαστήριο δέκα στατήρες για τον αποπεμπόμενο.

Για υιοθεσία με διαθήκη δεν αναφέρεται τίποτα, αφού άλλωστε στην Επιγραφή δεν αναφέρεται γενικότερα η διαθήκη.

9. ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ

Στο κληρονομικό δίκαιο της Γόρτυνας κυριαρχεί η ιδέα της ενίσχυσης της οικογένειας με βάση την οικογενειακή ιδιοκτησία. Επικρατεί η τάση της διατήρησης του οίκου, αποφεύγεται όμως η συνέχισή του μέσω των γυναικών.

Η κατά τάξη κλήση των κληρονόμων έχει ως εξής:

Στην πρώτη τάξη καλούνται μαζί οι γιοί και οι θυγατέρες του κληρονομούμενου είτε είναι άνδρες είτε γυναίκες. Οι γιοί λαμβάνουν τα $\frac{2}{3}$ της κληρονομιάς ενώ οι θυγατέρες το $\frac{1}{3}$, ανεξάρτητα πόσοι είναι οι μεν ή οι δε. Έτσι μπορεί να παρουσιαστεί το φαινόμενο να πάρει περισσότερα η θυγατέρα από

τους γιούς αν είναι μία ενώ οι αδελφοί είναι περισσότεροι.¹⁶¹ Από την κληρονομιά αφαιρούνται και περιέρχονται μόνο στους άρρενες οι οικίες που βρίσκονται μέσα στην πόλη με το περιεχόμενό τους¹⁶².

Ο Δημάκης διατυπώνει την άποψη¹⁶³ ότι η πατρική περιουσία περιερχόταν κατ'ουσίαν στους γιούς εφόσον αυτοί κληρονομούσαν τον οίκο του πατέρα και ό,τι υπήρχε εντός του οίκου (πρόβατα, μεγαλύτερα ζώα κλπ). Αν αναλογιστούμε ότι η Γόρτυνα ήταν κατεχοχήν μια αγροτοκτηνοτροφική κοινωνία, μπορούμε να καταλήξουμε στην άποψη ότι και στη Γόρτυνα, οι άνδρες τελικά είχαν ευνοϊκότερη μεταχείριση από τις γυναίκες.

Σε περίπτωση όμως που δεν υπάρχουν άλλα περιουσιακά στοιχεία, εκτός από την οικία, τότε οι θυγατέρες παίρνουν το μερίδιό τους από την οικία αυτή.

Στην δεύτερη τάξη καλούνται οι αδελφοί του αποθανόντος, άρρενος ή θήλεος ή τα τέκνα τους ή οι κατιόντες αυτών.¹⁶⁴

Στην τρίτη τάξη καλούνται οι αδελφές του αποθανόντος ή τα τέκνα τους ή οι κατιόντες αυτών¹⁶⁵

Στην τέταρτη τάξη καλούνται οι « οīs κ' επιβάλλει»¹⁶⁶ δηλαδή οι έχοντες το δικαίωμα (εγγύτεροι μετά τις παραπάνω τάξεις εξ αρρενογονίας συγγενείς).

Στην πέμπτη τάξη, όταν δεν υπάρχουν οι κληρονόμοι της προηγούμενης τάξης, η κληρονομιά περιέρχεται στους αποτελούντες τον κλήρο¹⁶⁷.

¹⁶¹ Ό.π., IV 31 επ.

¹⁶² Περιέχονται επίσης πρόβατα και μεγαλύτερα ζώα εάν δεν ανήκουν σε δούλο –οικέα.

¹⁶³ Παν.Δημάκης, ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΣ, Εκδ. Σχολή των νομικών και οικονομικών επιστημών, σελ 140.

¹⁶⁴ Κώδικας της Γόρτυνας, V 13 επ.

¹⁶⁵ Ό.π., V 17 επ.

¹⁶⁶ Ό.π., V 22 επ.

10. Η ΠΑΤΡΟΥΧΟΣ

Το κεφάλαιο αυτό αναφέρεται στην πατρούχο, δηλαδή στην ορφανή από πατέρα και μη έχουσα ομοπάτριο αδελφό¹⁶⁸, η οποία ήταν υποχρεωμένη να παντρευτεί τον μεγαλύτερο από τους εν ζωή αδελφούς του πατέρα της.

Σε περίπτωση κατά την οποία υπάρχουν περισσότερες πατρούχοι και περισσότεροι του ενός αδελφοί του πατέρα τους, οφείλει κάθε μια από τις πατρούχες να παντρεύεται τον αμέσως επόμενο σε ηλικία.

Αν δεν υπάρχουν στην ζωή αδελφοί του πατέρα, υπάρχουν όμως γιοί των θανόντων αδελφών, η πατρούχος θα παντρεύεται τον γιο του γεροντότερου από αυτούς.

Αν δεν υπάρχουν περισσότεροι πατρούχοι και υιοί από τους αδελφούς του πατέρα, κάθε μια να παντρεύεται τον γιο του αμέσως επόμενου σε ηλικία αδελφού.

Ο «επιβάλλον»¹⁶⁹ θα παντρευτεί μια πατρούχο. Αν ο έχων δικαίωμα γάμου με την πατρούχο είναι ανώριμος ή αν η πατρούχος είναι ανώριμη, τότε ορίζεται να κατέχει η πατρούχος την οικία ενώ ο έχων το δικαίωμα γάμου με την πατρούχο, να λαμβάνει το μισό από τα εισοδήματα της περιουσίας της πατρούχου.

Εάν όμως ο έχων δικαίωμα γάμου με την πατρούχο είναι απόδρομος (βρίσκεται δηλαδή στην ηλικία έως 17 ετών) και

¹⁶⁷ Ό.π., V- 28.

¹⁶⁸ Ό.π., VIII 41-42.

¹⁶⁹ Τεχνικός όρος, ο οποίος υποδηλώνει τον συγγενή από την πλευρά του πατέρα της πατρούχου, ο οποίος διαθέτει το δικαίωμα να παντρευτεί την πατρούχο.

δεν θέλει να νυμφευτεί την επίσης έφηβο πατρούχο, τότε μένει σε αυτήν ολόκληρη η περιουσία και τα έσοδα (ότι παράγεται από την περιουσία) μέχρις ότου την νυμφευτεί.

Αν ο επιβάλλων ενήλικος, δεν θέλει να παντρευτεί την έφηβο πατρούχο, οι κηδεμόνες αυτής μπορούν να εγείρουν αγωγή και ο δικαστής να ορίσει ότι ο επιβάλλων ενήλικος θα την νυμφευτεί μέσα σε διάστημα δύο μηνών. Αν δεν το πράξει, τότε αυτή θα κρατήσει όλη την περιουσία και, αν υπάρχει άλλος επιβάλλων, τον παντρεύεται.

Αν όμως δεν υπάρχει άλλος επιβάλλων, παντρεύεται όποιον θέλει από αυτούς που την ζητούν, από την ίδια φυλή.

Αν η πατρούχος είναι έφηβος και δεν θέλει να παντρευτεί τον επιβάλλοντα ή αν αυτός είναι ανώριμος και δεν θέλει αυτή να τον περιμένει, τότε, την οικία, αν υπάρχει στην πόλη, να την έχει η πατρούχος καθώς και όσα υπάρχουν μέσα στην οικία. Από τα υπόλοιπα να παίρνει τα μισά αν παντρεύεται άλλον, όποιον θέλει από όσους την ζητούν μέσα στην φυλή. Σε εκείνον όμως, τον οποίο δεν παντρεύτηκε, να δώσει το μερίδιο της περιουσίας που του αναλογεί. Από το παραπάνω, είναι φανερό ότι η πατρούχος θυσιάζοντας ένα μέρος της περιουσίας της, μπορούσε να απαλλαγεί από την σύναψη γάμου με κάποιον που δεν ήθελε.

Αν δεν υπάρχουν πρόσωπα, τα οποία να έχουν δικαίωμα γάμου με την πατρούχο, τότε αυτή κρατά όλη την περιουσία και παντρεύεται όποιον θέλει από την φυλή. Αν όμως κανείς από την φυλή δεν θέλει να την νυμφευτεί, οι κηδεστές της να διακηρύξουν στην φυλή «Κανείς δεν θέλει να την παντρευτεί ;». και αν κάποιος την νυμφεύεται, τότε οφείλει να το πράξει μέσα σε 30 ημέρες από την διακήρυξη. Αν όχι, δικαιούται να παντρευτεί όποιον μπορέσει να βρει.

Αν, αφού ο πατέρας ή ο αδελφός την έδωσαν σε γάμο, γίνει πατρούχος και δεν θέλει να παραμείνει σύζυγος (εννοείται του μέχρι τότε συζύγου της), αν συναινεί και αυτός μπορεί να παντρευτεί άλλον από την φυλή εφόσον έχει αποκτήσει από

αυτόν παιδιά. Στην περίπτωση αυτή δικαιούται να πάρει μόνο το μερίδιο της περιουσίας που της αναλογεί όπως καθορίζεται από τις διατάξεις. Αν όμως δεν υπάρχουν τέκνα, αφού κρατήσει όλη την περιουσία, πρέπει να παντρευτεί τον επιβάλλοντα, αν υπάρχει, αλλιώς γίνεται ότι ορίζουν οι διατάξεις.

Αν πεθάνει ο άνδρας, αφήνοντας παιδιά, η πατρούχος μπορεί να παντρευτεί όποιον θέλει και μπορεί από την φυλή. Δεν είναι όμως υποχρεωμένη να το πράξει.

Αν όμως δεν υπάρχουν παιδιά, η πατρούχος οφείλει να παντρευτεί τον επιβάλλοντα με όσα ορίζουν οι διατάξεις.

Για την διαχείριση της περιουσίας υπεύθυνοι είναι οι συγγενείς από την πατρική πλευρά. Η πατρούχος θα λαμβάνει, όσο δεν είναι ακόμη σε ηλικία γάμου, το μισό από τους καρπούς της περιουσίας. Αν όμως δεν υπάρχει επιβάλλον, η πατρούχος, αν είναι ανώριμη για γάμο, θα διαχειρίζεται την περιουσία και την παραγωγή. Όσο όμως δεν είναι σε ηλικία γάμου, θα ανατρέφεται κοντά στην μητέρα της και αν δεν υπάρχει μητέρα, στους συγγενείς της από την πλευρά της μητέρας. Αν κάποιος νυμφευτεί την πατρούχο αντίθετα από όσα ορίζουν οι διατάξεις, οι επιβάλλοντες πρέπει να το αναφέρουν σε κάποιον άρχοντα.

Αν κάποιος, που οφείλει ένα χρηματικό ποσό, πεθάνει και αφήσει «πατρούχο», τότε η ίδια ή οι συγγενείς των γονέων της μπορούν να ενεχυράζουν ή να πουλούν όσα χρειάζεται για να εξοφληθεί η οφειλή.

Σε περίπτωση πώλησης ή επιβαρύνσης της περιουσίας της πατρούχου με τρόπο που δεν υπάρχει στις διατάξεις τότε η σύμβαση θεωρείται άκυρη. Ο υπεύθυνος της πώλησης ή της επιβαρύνσης καταδικάζεται στην καταβολή του διπλάσιου ποσού από αυτό που έλαβε και σε αποκατάσταση κάθε ζημιάς του αντισυμβληθέντος.¹⁷⁰ Αντίστοιχη διάταξη ισχύει και στη

¹⁷⁰ Ο.π., ΙΧ 7-17.

περίπτωση εκποίησης περιουσίας της γυναίκας από τον άνδρα.¹⁷¹

Αν ο αντίδικος ισχυρίζεται ότι το «πράγμα», για το οποίο έχει γίνει προσφυγή, δεν ανήκει στην πατρούχο, τότε παρέχει όρκο και αποφασίζει ο δικαστής.

11. ΜΟΙΧΕΙΑ (II 20-45)

Στην περιγραφή περιέχονται διατάξεις που αφορούν την μοιχεία. Ωστόσο είναι φανερό ότι δεν αναφέρεται αδίκημα για την μοιχεία της συζύγου. Κατά συνέπεια δεν γίνεται λόγος ούτε για τιμωρία της μοιχαλίδας ούτε για φόνο του συνενόχου της μοιχείας. Είναι προφανές ότι, σε αντίθεση με το αττικό δίκαιο, στους Δωριείς υπήρχε ελευθερία στις σχέσεις των γυναικών.

Σε περίπτωση πάντως που συλλαμβανόταν κάποιος να μοιχεύει με ελεύθερη γυναίκα στον οίκο του πατέρα, του αδελφού ή του άνδρα, αυτός έπρεπε να καταβάλει 100 στατήρες. Εάν το έπραττε σε άλλο οίκο το ποσό μειωνόταν σε 50 στατήρες. Είναι φανερό ότι λαμβανόταν υπόψη για το ύψος του προστίμου, το στοιχείο της ιερότητας του οίκου. Ο πατέρας, αδελφός ή άνδρας της μοιχαλίδας είχε δικαίωμα να κρατήσει τον συλληφθέντα επ' αυτοφώρω μέχρις ότου λάβει χρηματική ικανοποίηση.

¹⁷¹ Ό.π., VI 12-25.

12. ΥΦΑΙΡΕΣΗ

(III, 1-16, 30-31, 43-44)

Σε περίπτωση διαζυγίου, αν η γυναίκα αφαιρέσει από τον άνδρα της περισσότερα από όσα δικαιούται (την δική της περιουσία, τα μισά χειροτεχνήματα και τους μισούς καρπούς), υποχρεώνεται να αποδώσει όσα αφαιρέθηκαν και επί πλέον να καταβάλλει 5 στατήρες.

Αν η γυναίκα αρνηθεί ότι τα υφαιρεθέντα ανήκαν στον άνδρα της, επιβάλλεται από τον Δικαστή ειδικός όρκος οπότε το αμφισβητούμενο περιουσιακό στοιχείο αναγνωρίζεται ως ιδιοκτησία της γυναίκας και ο αφαιρών καταδικάζεται σε καταβολή της αξίας των αφαιρεθέντων αφενός και 5 στατήρες αφετέρου.

Ο συνεργός των πράξεων αυτών οφείλει να καταβάλλει 10 στατήρες και το διπλάσιο της αξίας των αφαιρεθέντων. Ο συνεργός στην περίπτωση αυτή βλέπουμε ότι τιμωρείται αυστηρότερα.

Τέλος, στην περίπτωση που κάποια χήρα αφαιρεί στοιχεία της κληρονομιάς που ανήκουν στους κληρονόμους, τότε εισάγεται σε δίκη.

13. ΕΚΘΕΣΗ

(III 44 επ.)

Αν διαζευγμένη γυναίκα γεννήσει, είναι υποχρεωμένη να φέρει το τέκνο στην οικία του άνδρα της παρουσία 3 μαρτύρων. Αν ο άνδρας δεν το δεχτεί, η μητέρα δικαιούται είτε να το αναθρέψει είτε να το εκθέσει. Οι μάρτυρες και οι κηδεστές καταθέτουν, αφού δώσουν όρκο, ότι πράγματι η μητέρα προσκόμισε το νεογέννητο στον άνδρα της, αν υπάρξει αμφισβήτηση περί αυτού.

Αν η μητέρα εκθέσει το νεογέννητο χωρίς να τηρήσει τις διαδικασίες αυτές, τότε, υποχρεούται να καταβάλει 50 στατήρες.

Ε. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Είναι προφανές ότι στην Αθήνα, κοιτίδα της δημοκρατίας και του πολιτισμού, θα αναμενόταν μια καλύτερη θέση της γυναίκας από αυτήν που προκύπτει μετά την μελέτη των πηγών. Η Αθήνα άλλωστε ήταν γενικότερα πολύ πιο ανοικτή και ανεκτική σε σχέση με άλλες πόλεις του αρχαιοελληνικού κόσμου.

Ωστόσο είναι φανερό ότι μια συγκριτικά καλύτερη, σε ορισμένα σημεία τουλάχιστον, θέση των γυναικών παρατηρείται τόσο στην Σπάρτη όσο και στην Γόρτυνα, δύο δηλαδή δωρικές πόλεις.

Όσο αφορά την Σπάρτη διαφαίνεται μια σημαντική ενίσχυση της θέσης της γυναίκας, η οποία αποδίδεται και στην συχνή απουσία των ανδρών σε πολεμικές επιχειρήσεις. Η κατάσταση αυτή είναι δεδομένο ότι οδήγησε στην αναγκαστική εκ των πραγμάτων παραχώρηση πολλών δικαιωμάτων στις Σπαρτιάτισσες. Έτσι η γυναίκα της Σπάρτης εμφανίζεται ως φορέας ακίνητης περιουσίας σε αντίθεση με την Αθηναία όπου λαμβανόταν μέριμνα ώστε τα ακίνητα περιουσιακά στοιχεία να παραμένουν στον πατρικό οίκο και να μην περιέρχονται στις Αθηναίες κόρες ως προίκα.

Ανεξάρτητα πάντως από το ζήτημα αυτό, είναι δεδομένο ότι η θέση των Σπαρτιατισσών ήταν απόλυτα κατοχυρωμένη σε θέματα περιουσίας, αφού κατείχαν από παλαιότερα το δικαίωμα ιδιοκτησίας γης. Εκτός όμως από τον τομέα αυτό φαίνεται ότι πολλές Σπαρτιάτισσες δεν ακολουθούσαν την λιτότητα και την αυστηρότητα των εθίμων αλλά συνήθιζαν να ζουν πολυτελή ζωή ξοδεύοντας τεράστια ποσά για άλογα και πολυτελή ενδύματα.

Οι γυναίκες της Σπάρτης δεν φαίνεται να είχαν ανάμιξη στις πολιτικές υποθέσεις, διέθεταν όμως ορισμένα χαρακτηριστικά, τα οποία εκδηλώνονταν σε διάφορους τομείς του δημοσίου και του ιδιωτικού βίου. Ενδεικτική είναι η στάση τους απέναντι στην απόφαση της Γερουσίας να μεταφερθεί ο άμαχος πληθυσμός στην Κρήτη όταν ο Πύρρος πλησίαζε στη Σπάρτη. Τότε οι Σπαρτιάτισσες, αντί να αποδεχτούν αυτή τη λύση, αντιστάθηκαν με

γενναιότητα συμμετέχοντας στην άμυνα της πόλης, αποφασισμένες να πεθάνουν γι' αυτήν.

Όσο αφορά την Γόρτυνα, οι γυναίκες φαίνεται ότι διέθεταν ανεξαρτησία. Οι νόμοι της Γόρτυνας, μοιάζουν πολύ στη δομή τους με τους αντίστοιχους αθηναϊκούς. Οι περιορισμοί όμως που αφορούν τις γυναίκες είναι πολύ μικρότεροι. Είναι δεδομένο ότι οι γυναίκες στη Γόρτυνα είχαν προσωπική περιουσία, κινητή και ακίνητη, και ο νόμος τις κατοχύρωνε ώστε οι σύζυγοί τους να μην μπορούν να την διαθέσουν. Μπορούσαν να εμφανίζονται στο δικαστήριο μόνες χωρίς συμπαραστάτη για να υποστηρίξουν τα δικαιώματά τους. Δεν ζούσαν υπό την κυριεία των ανδρών είτε επρόκειτο για συζύγους είτε για πατέρες και αδελφούς.

Η προσωπική περιουσία δηλαδή της συζύγου δεν συγχωνευόταν με την περιουσία του άνδρα της και έτσι δεν ήταν δυνατή η κατάσχεσή της σε περίπτωση που αυτός πέθαινε αφήνοντας χρέη. Αν μάλιστα η χώρα εγκατέλειπε τον οίκο του συζύγου, εκτός από την προσωπική της περιουσία, της ανήκε και το ποσοστό της περιουσίας του συζύγου, το οποίο της είχε παραχωρήσει ο ίδιος με την σύναψη του γάμου ενώπιον τριών μαρτύρων.

Σε περίπτωση διαζυγίου στην κατοχή της γυναίκας παρέμενε, εκτός από την προσωπική της ιδιοκτησία, το ήμισυ της κοινής περιουσίας καθώς και το ήμισυ των χειροτεχνημάτων που είχε κατασκευάσει η ίδια στον αργαλειό.

Ένα τελευταίο ζήτημα που αφορά πατροιώκο, την αντίστοιχη επίκληρη κόρη δηλαδή, είναι η διάταξη που της επιτρέπει να αρνηθεί τον γάμο με τους συγγενείς, οι οποίοι είχαν στην συγκεκριμένη περίπτωση το δικαίωμα επιγαμίας της. Στην περίπτωση αυτή όμως έπρεπε να παραιτηθεί από ένα μέρος της περιουσίας της προς όφελος του αμέσως επόμενου στην ιεραρχία συγγενή της, εκείνου δηλαδή που κανονικά θα έπρεπε να παντρευτεί.

Είναι φανερό λοιπόν ότι η θέση των γυναικών ήταν στην Γόρτυνα πολύ καλύτερη από τη θέση των Αθίδων. Η τελευταία θα μπορούσε να οριστεί από νομική άποψη με τον όρο της

«ανήλικης». Η αδυναμία ενηλικίωσης επιβεβαιώνεται από την ανάγκη να έχει σε όλη της τη ζωή έναν κηδεμόνα, έναν κύριο, πρώτα τον πατέρα και έπειτα τον σύζυγό της και σε περίπτωση θανάτου του τελευταίου τον γιό της.

Πρέπει ωστόσο να ειπωθεί ότι συχνά η Αθηναία έπαιρνε ως προίκα και εδαφικές εκτάσεις, όπως προκύπτει από αρκετούς δικανικούς λόγους. Αρκετές επίσης Αθηναίες, διαχειρίζονταν σημαντικά χρηματικά ποσά και πολλές ήταν εκείνες, ιδιαίτερα μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, που δούλευαν στην αγορά ή σε καταστήματα της εποχής εκείνης.

Το συμπέρασμα, το οποίο μπορεί να συναχθεί από τις πληροφορίες των πηγών είναι ότι μολονότι η κοινωνική θέση της Αθηναίας ήταν ενιαία, η πραγματικότητα της κοινωνικής κατάστασης δημιουργούσε τελικά τη διαφορά στη θέση της γυναίκας.

Επίσης, όπως προκύπτει από τους δικανικούς λόγους του Δημοσθένη, που χρονολογούνται μετά τα μέσα του 4ου αιώνα, υπάρχουν μεταμορφώσεις στην αρχική εικόνα της Αθηναίας, οι οποίες συμβαίνουν τόσο στο επίπεδο της νοοτροπίας όσο και στην συμπεριφορά της. Τέλος οι δικανικοί λόγοι μαρτυρούν επίσης την ίδια χρονική περίοδο, και τις περιπτώσεις επίκληρων που παρέμειναν, παρά τις διατάξεις των σχετικών νόμων, παντρεμένες, μετά τον θάνατο του πατέρα τους, με άνδρες που δεν ήταν συγγενείς τους, με άλλα λόγια δηλαδή, ακυρώνοντας στην πράξη τις διατάξεις για τις επίκληρες.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

- «Η Μεγάλη Δωδεκάδελτος επιγραφή της Γόρτυνας»,
(δικηγορικός σύλλογος Ηρακλείου, εισαγωγή Στυλ. Φιοράκη,
μετάφραση και σχόλια Ελένης Περάκη, Ηράκλειο Κρήτης,
1973).
- Αθηναίων Πολιτεία.
- Αριστοτέλης, Ιστορία των ζώων.
- Αριστοτέλης, Πολιτικά.
- Αριστοφάνης, Λυσιστράτη.
- Δημοσθένης, Κατά Νεαίρας.
- Δημοσθένης, Προς Βοιωτόν.
- Δημοσθένης, Προς Μακάρτατον.
- Δημοσθένης, Προς Σπουδίαν .
- Διογένης Λαέρτιος.
- Ξενοφών, Λακεδαιμονίων Πολιτεία.
- Ξενοφών, Οικονομικός.

- Όμηρος, Ιλιάδα.
- Όμηρος, Οδύσσεια.
- Πλούταρχος, Βίος Αριστείδου.
- Πλούταρχος, Λυκούργος.
- -Πλούταρχος, Σόλων.
- -Πλούταρχος, Περί της Αλεξάνδρου τύχης ή αρετής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδάμ-Μαγνήσαλη Σοφία, Ηλικία και δίκαιο. Οι έννομες συνέπειες της ηλικίας στην κλασική Αθήνα, Αθήνα 1998.
- Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φωτεινή, «Η φύση και τα όρια του αποκλεισμού των γυναικών στην κλασική Αθήνα», Δίκαιο, Ιστορία και Θεσμοί, Αθήνα 2007.
- Δελικωστόπουλος Ι. Στέφανος, Η γυναίκα όταν χτιζόταν ο πολιτισμός, Αθήνα 2007.
- Δημάκης Παναγιώτης, « Μειονεκτική θέση της γυναίκας στο κληρονομικό δίκαιο της Γόρτυνας», Επιστημονική επετηρίς Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1968-1972.
- Δημάκης Παναγιώτης, Στοιχεία Αττικού Δικαίου Ι, Το οικογενειακό δίκαιο της Αθήνας κατά τους κλασσικούς χρόνους, Αθήνα 1983.

- Δημάκης Παναγιώτης, «Δίκαιο της Γόρτυνας», Πρόσωπα και Θεσμοί της Αρχαίας Ελλάδας, Αθήνα 1994.
 - Καρζής Θ., «Η γυναίκα στην αρχαιότητα. Προϊστορία-Ανατολικοί πολιτισμοί- Ελλάδα- Ρώμη, Αθήνα 1987.
 - Λιακόπουλος Ιωάννης, Η νομοθεσία της αρχαίας Αθηναϊκής πολιτείας, Θεσσαλονίκη 1990.
 - Ξενίδου-Schild Βάλια, Οι γυναίκες στην Ελληνική αρχαιότητα. Καταδίκη μνήμης, Αθήνα 2001.
 - Περεντίδης Σταύρος, Ο Αριστοφάνης για την πολυανδρία: μικρό σχόλιο στις Εκκλησιάζουσες 614 επ., Ανάπτυπο από τον τόμο: Στέφανος. Τιμητική προσφορά στον Βάλτερ Πούχνερ, Αθήνα 2007.
-
- Biscardi Arnaldo, Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο, Αθήνα 1991.
 - Burkert W., Αρχαία Ελληνική Θρησκεία, Αθήνα 1993.
 - Cantarella Eva, Pandora's daughters : The role and status of women in Greek and Roman Antiquity, Baltimore 1987.
 - Cantarella Eva, Οι γυναίκες της Αρχαίας Ελλάδας, Αθήνα 1998.
 - Cartledge Paul, Το μεγαλείο της Σπάρτης-Σπαρτιατικοί στοχασμοί, Αθήνα 1990.
 - Flaceliere R., Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων, Αθήνα 1974.
 - Guettel Cole Susan, Αγόρια και κορίτσια στην Αθήνα :αγόρια και κορίτσια στην Αθήνα, στο Οι γυναίκες στην Αρχαία Ελλάδα, Θεσ/νίκη 2007.

- Henrichs A., «Human Sacrifice in Greek religion: Three cases studies», *Le sacrifice dans l' antiquite*, Geneve 1981.
- MacDowell D.M, *Σπαρτιατικό Δίκαιο*, Αθήνα 2005.
- MacDowell D. M, «Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων» ,Αθήνα 2003.
- Mosse Claude, *Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 1993.
- Patterson Cynthia B. 1991, «Marriage and the Married woman in Athenian Law» *women's history and ancient history*, επιμ. Sarah B. Pomeroy.
- Perentidis Stavros, *Pratique de marriage et nuances de continuite dans le monde grec*, Montpellier 2002.
- Pomeroy B. Sarah, *Θεές, δούλες και πόρνες*, Αθήνα 2008.
- Pomeroy B. Sarah, *Spartan women*, Oxford 2002.
- Van Gennep Arnold, *Rites of passage*, University of Chicago press.
- Vidal-Naquet P., *Ο μαύρος κυνηγός*, Αθήνα 1983.